

AZ EURÓPAI ÚNIÓ ÉS DÉLKELET-EURÓPA

**Adottságok, lehetőségek és stratégiák: Bulgária, Görögország és
Törökország gazdasági fejlődése és felzárkózási teljesítménye
az európai integráció tükrében**

Phd-értekezés (Lezárva: 2004. január 31.)

dr. Török Attila

Témavezető: Dr. Kerékgyártó György

Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Műszaki
Menedzser Szak Doktori Tanácsa
Budapest, 2004

TARTALOMJEGYZÉK

1. A TÉMAVÁLASZTÁS INDOKLÁSA ÉS A FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÁTTEKINTÉSE	3
2. POLITIKAI-STRATÉGIAI DIMENZIÓ	9
2.1 Az elemzés korszakhatárai és időkerete	10
2.2 Európaiság és nemzeti identitás	12
2.3 Szociokulturális feltételek és tényezők	211
2.4 Kapcsolatok az európai centrum országaival	27
2.5 Modernizáció Európa nélkül: Bulgária	31
3. GAZDASÁGFEJLŐDÉSI DIMENZIÓ	377
3.1 Gazdasági teljesítőképesség és általános fejlettség	377
3.2 Gazdasági nyitottság	444
3.3 A gazdasági kapcsolatok EU-szervesültsége	466
3.4 Európai gazdasági integráció és politikai különút: Törökország	50
4. INTEGRÁCIÓS DIMENZIÓ	565
4.1 Regionális konfliktusok, regionális együttműködés és az Európai Unió	565
4.2 Integrációs érettség és intézményi fejlettség	643
4.3 Forrástranszfer az EU-költségvetésből	698
4.4 Teljes európai integráció elsőként a térségben: Görögország	743
5. STRATÉGIAI ÖSSZEGZÉS ÉS JÖVŐKÉP	788
5.1 Összefüggések a gazdasági felzárkózás és az integráció intézményi feltételei között	79
5.2 Teljesértékű tagság: a felzárkózás racionális <i>conditio sine qua non-ja</i> vagy társadalompszichológiai kényszer?	90
5.3 Magyarország és a három ország: párhuzamok és eltérések	1022
IRODALOM, Összefoglaló (magyar nyelven), Kivonat (angol nyelven)	11111

1. A témaválasztás indoklása és a felhasznált források áttekintése. Kutatási hipotézisek.

Az európai kontinens XXI. századbeli fejlődésének irányt adó folyamatok egyike az európai integráció meghatározó szervezetének, az Európai Uniónak a bővülése. Az Unió – a Maastrichti Szerződés 49. cikkelye szerint – önmagát összeurópai missziót betöltő szervezetként definiálja.

(„Bármely *európai állam*, amelyik tiszteletben tartja a 6[1] cikkelyben kifejtett elveket, folyamodhat az Unió tagságáért.”) Növekedésének határait eszerint az európai határok jelölik ki. E határok északi, déli és nyugati irányban földrajzi-topográfiai értelemben egyértelműek, ebben a három irányban tengerek határolják a kontinenst. A kelet-nyugati szembenállás idején ezek a határok keleti irányban is adottak voltak, az Unió terjeszkedésének a szovjet vezénylésű katonai tömb szabott határt. 1990-ben ez megváltozott, azóta a keleti terjeszkedésnek tág tér jut. Európában napjainkban a 15 európai uniós tagállam mellett

- 13, a csatlakozási folyamatban részt vevő ország (köztük Bulgária és Törökország)
- három, a folyamatban nem érdekelt nyugat-európai ország
- öt, a csatlakozási folyamatba várhatóan bekapcsolódó, illetve bizonytalan integrációs perspektívájú balkáni ország, illetve további
- hét, bizonytalan perspektívájú kelet-európai, illetve bizonyos értelemben Kelet-Európa és Ázsia között fekvő ország. Ezek egy jelentősen kibővülő EU-val területileg folytonosak lennének¹.

¹ Az Európán kívüli országokkal kapcsolatos geostratégiai és biztonságpolitikai kérdések EU-, illetve NATO összefüggéseiről Z. Brzezinski fogalmazott meg meglehetősen visszhangot kiváltó nézeteket. [Brzezinski(1997)]

A kontinens² országainak jelenleg tehát alig több, mint egyharmada tagja az Uniónak. A lakosság számában kifejezve 2001. végén a legszélesebben értelmezett Európa lakóinak 46,6%-a élt az EU valamelyik tagországában.³ A 2025-re prognosztizált európai lakosságot figyelembe véve és feltételezve, hogy valamennyi mai társult ország ekkorra teljes jogú taggá válik, ez az arány még mindig csak 69,2% lesz.⁴ Aligha megalapozatlan tehát az a megállapítás: a XXI. század első éveinek Európája még korántsem az Európai Unió Európája. Történelmi folyamat zajlik, melynek keretében az EU fokozatosan „kitölti” az európai térséget. Ennek nyomán az Európai Unió határai egyre inkább egybeesnek az európai határokkal, s ez a „kitöltés” fogja keretbe még több évtizedig a kontinens politikai-gazdasági egységesítését. Ez megfelel Javier Solana jövőképének: „a jelenlegi csatlakozási folyamat széleskörűsége vitát... kezdeményezett az EU végső határaitól.... Ne határoljuk be saját képzeletünket. Merem sugallni, hogy végső soron legalább annyira a földrajz, mint a politika határozza majd meg az Unió jövőbeli kiterjedését.” [Solana(2001)]

Európa „Uniós lefedettségének” százalékos arányai döntő mértékben függenek természetesen Oroszország jövőbeli helyzetétől. Az elutasítás domináns hangjai mellett megtalálhatók a majdani orosz csatlakozás óvatos támogatásának hangjai is. Giscard d’Estaing korábbi francia elnök szerint például „olyan államok neve is fölmerült, melyek kulturális és politikai téren is kevésbé európaiak, mint az európai Oroszország”. [Giscard d’Estaing (2002)116.o.] A későbbiek során egyértelművé teszi, hogy főleg Törökországra gondol⁵.

² Európához sorolva a legtöbb földrajzi felosztás szerint nyugat-ázsiaiaként számontartott, de az Uniós bővülésnél európaiként szóba jövő Törökországot, Ciprust, illetve a potenciálisan hasonló helyzetű Grúziát, Örményországot és Azerbajdzsánt.

³ A népességstatisztikák forrása: Population Research Bureau, Washington DC. kféle 2001-es kiadványai

⁴ Ez a szám ugyan alighanem kisebb a reálisan prognosztizálhatónál. Feltételezhető, hogy 2025-re néhány, ma még a társult státuszig sem eljutó kisebb ország teljes jogú taggá válik.

⁵ ...nyilvánvaló számomra, hogy egy olyan ...nem európai ország esetében, mint Törökország, amely lélekszámát tekintve az Európai Unió első országa lenne, a kérdést adandó alkalommal feltétlenül népszavazásra kellene bocsátani. [Giscard d’Estaing (2002) 313. o.]

1. Táblázat: Az európai országok lakossága az EU-hoz fűződő kapcsolat szerint
(Forrás: Population Reference Bureau, 2002)

Lakosság, millió fő					
Év	EU 15/EU28	Nem tagország ny-európai* 3	Társult 13**	Nem-társult 12***	Összesen
2001	378	12	172,1	252,8	814,9
2025	566,6	13	-	243,6	823,2

Lakosság, a teljes európai %-ában					
Év	EU	Nem tagország ny-európai 4	Társult 13	Nem-társult 12	Összesen
2001	46,5	1,4	21,3	31	100
2025	69,1	1,6	-	29,5	100

* Svájc, Norvégia, Izland

** Visegrád 4, Balti 3, Szlovénia, Bulgária, Románia, Törökország, Málta, Ciprus

*** Ex-jugoszláv 4, Albánia, Kaukázusi 3, Oroszország, Ukrajna, Fehéroroszország, Moldávia

E folyamatban kiemelkedő szerep jut Délkelet-Európa országainak. Az EU bővülésének természetes iránya ez a térség. Az utolsó európai periféria, ill. félperiféria⁶, melyben egyszerre található EU tagország, nagyszámú társult, illetve bizonytalan integrációs perspektívájú ország. Délnyugat-Európa és Észak-Európa után ebben a térségben eshetnek ismét egybe az EU határai az európai határokkal.

A térség országait mintegy fél évezreden át közös birodalmi múlt kötötte össze. Mindhárom, általunk vizsgált ország is teljes területével egy birodalomnak a része volt. Ez a birodalom – az Oszmán Birodalom – legalább egy évszázadig az Unió magját képező nyugat-európai civilizáció legfőbb riválisa volt. Olyan kihívást testesített meg, amely

⁶ Wallerstein meghatározását alapul véve. [Wallerstein(1983)] Ennek a térségre is vonatkozó kiegészítő magyarázatát adja meg Balázs P. [Balázs (2001) 49.o.]

akkoriban még magában hordozta egy, a mai európaiéhoz hasonló nemzetközi befolyást szerző, domináns alternatív civilizáció kifejlődésének lehetőségét. [Kennedy (1989)] E kihívás nyomán a „keresztény Európa” identitásának évszázadokon keresztül az Oszmán Birodalom elleni közös küzdelem volt az egyik sarokköve. E három ország fejlődési pályája azonban később eltérő utakat vett. Jóllehet mindegyikük a II. világháború utáni szovjet expanzió irányába esett, végülis csak egyikük került a szovjet befolyási övezetbe. Ebben jelentős szerepet játszott a szovjet expanzionizmussal való szembehelyezkedést megfogalmazó, különösen a Földközi-tenger felé történő szovjet előretörést lefékezni hivatott Truman-doktrina alkalmazása. [Kissinger (1996)] Fejlődésük alapvető geopolitikai keretei csak 1990-től kezdődően egyenlítődtek ismét ki.

Elemzésünket a térség jelenleg összesen nyolc állama közül arra a háromra korlátozzuk, melyek politikailag viszonylag stabilak, földrajzi határaik a vizsgált időszakban nem változtak, s melyek teljes európai területükkel történelmi értelemben is a délkelet-európai régió részét képezik. (Románia és a volt jugoszláv köztársaságok például e feltételeknek nem felelnek meg.) A három ország az európai integráció formális-intézményi szervesültségét tekintve eltérő helyzetben van, és ugyancsak lényegesek az eltérések az európai gazdasághoz történő illeszkedésük struktúráját és mélységét illetően is. Közülük kettőnek alapvető célja az európai integráció formális kereteinek véglegesítése. Egyikük esetében ezek a keretek elnyerték végső formájukat, a cél így az európai integráción belüli felzárkózás, illetve pozíciójavítás.

Egyedülálló fejlemény, hogy történelmük során először ezeket az országokat nem fenyegetik európai nagyhatalmak expanzív, nemzeti szuverenitásukat fenyegető törekvései. Ellenkezőleg. A legnagyobb fenyegetés számukra – némelyikük számára – a hidegháború elmúltával geostratégiai pozícióik leértékelődése és az ebből fakadó, velük kapcsolatos érdektelenség. (Erre már – legalábbis egyes európai nagyhatalmak vonatkozásában – volt példa a XIX. század egyes évtizedeiben.⁷⁾ Ez integrációs törekvéseiket újszerű megvilágításba helyezheti. Tanulmányozásuk ezzel összefüggésben is értékes forrása az európai integráció távlati céljait és perspektíváit illető következtetésekre is lehetőséget adó ismereteknek.

⁷ Az 1870-es, 1880-as évek Németországa volt ilyen. Ismertek Bismarcknak az ezzel kapcsolatos, a térség fiatal államaira nézve nem túl hízelgő kijelentései. (Idézi: Kissinger [Kissinger (151.o.)])

A vizsgált országok fejlődési pályája, integrációs stratégiája és az európai integráció terén elért eredményei, illetve elszenvedett kudarcai bővelkednek a tanulságokban. Izgalmas következtetések vonhatók le az integráció intézményi keretei és reálgazdasági valósága közötti összefüggések és kölcsönhatások, a geopolitikai és gazdasági szempontok összefonódását, illetve az integráció, valamint a felzárkózás szocio-kulturális feltételeit és követelményeit illetően. A tanulmány szakít a hasonló integrációs helyzetű országok összehasonlításának gyakorlatával, és nem tagországot tagországgal, tagjelöltet tagjelölttel hasonlít össze. Ehelyett a módszertanilag nehezebb utat választja, és különböző helyzetű országok összehasonlításán keresztül próbál az integráció területi expanziójával kapcsolatos következtetésekhez eljutni.

A három országnak az EU-csatlakozás szempontjait körbejáró összehasonlító elemzését hasonló megközelítésből elvégző tanulmányról nincsen tudomásunk. Ilyet sem a magyar, sem a nemzetközi szaksajtóban nem találtunk. Sőt, a világhálón végzett kutatás is eredménytelen volt. Ebben esetleg az is szerepet játszik, hogy jóllehet földrajzi értelemben ugyan három közeli, a közös birodalmi múlt által egybekapcsolt országról van szó, összehasonlításuk nem mentes bizonyos nehézségektől. Ezt az összehasonlítást például nem könnyíti meg, hogy az 1990 előtti adatok tekintetében a különféle nemzetközi adatbázisokban általában különböző besorolásban szerepelnek. Bulgária adatai a KGST, Görögországé a nyugat-európai, esetleg az EK-országok, Törökországé pedig a Közel-Kelet országai között lelhetők meg. Bulgária 1990-ig a nemzetközi pénzügyi szervezeteknek sem volt tagja, részletesebb külkereskedelmi-pénzügyi adatai így egy bő évtizeddel ezelőttig nem voltak hozzáférhetőek a másik két országról közzétetteknek megfelelő szemléletben.

Rendkívül részletes és nagy áttekintést adó összefoglaló munkák születtek viszont a Balkán oszmánkori történelméről és az ennek szerves előzményét adó bizánci korszakról. Ezeket természetes módon szövik át a három ország egykor közös múltjával kapcsolatos, ám mai területére vonatkozó utalások és megállapítások. [Ostrogorsky(2001)] [Brehier(1997)]. Ugyancsak fontos ismeretek forrása volt Gurevicsnek a keleti és a nyugati kereszténység egyes vonásainak összehasonlítására is kitérő könyve. [Gurevics(1974)] A három ország, ill. a délkelet-európai térség nagyobb geostratégiai összefüggésekbe helyezése szempontjából alapvető fontosságúnak bizonyult Brzezinski [Brzezinski(1997)], Kennedy[Kennedy(1989)] és Kissinger[Kissinger(1996)] egy-egy

műve. A gazdaságtörténeti fejlődési összefüggések megvilágításában Braudel [Braudel(1996)] és Wallerstein[Wallerstein(1983)] munkássága játszott hasonló szerepet. Különösen hasznosnak bizonyult Todorova interdiszciplináris megközelítésű, a térség bonyolult etnikai-civilizációs valóságát nagy, személyes ihletettséggel árnyalt tényanyagra támaszkodó munkája. [Todorova(1997)]

Az elemzésnek fontos forrása volt az Európai Unió Törökországgal és Bulgáriával kapcsolatos több országjelentése. Jóllehet ezek egyes szemléleti sajátosságai és következtetései esetleg vitára adnak okot, a bennük összegyűjtött tényanyag gazdagsága megkerülhetetlen forrássá avatja őket. Az európai integrációs folyamat mélyebb összefüggéseinek feltárásában pedig különösen Balázs Péter több munkája [Balázs(1996)][Balázs(1997)] jelentett segítséget. Nagy András tanulmánya az Unió dél-európai bővítésének sajátos közgazdasági feltételrendszereit illetően bizonyult különösen hasznosnak. [Nagy(1999)]

Meglehetősen bőséges forrásanyag áll rendelkezésre az egyes országok fejlődése, illetve integrációs törekvései témakörében. Több görög és török egyetem, illetve bolgár kutatóintézet, a volt KGST-országok, így Bulgária esetében pedig a bécsi WIIW számos tanulmánya emelhető ki. Az elmúlt évek balkánközi együttműködésének kérdésében figyelemreméltónak találtam a Macedón Nemzeti Bank tanulmányorozatának több darabját is. Ezek – talán Macedónia sajátos, a Balkán nagyobb országai közé szorított sajátos földrajzi és kulturális helyzetéből adódóan – kitűntek tárgyilagosságukkal, a balkáni szakirodalmat is olykor jellemző „indulati töltéstől” való mentességükkel.

Ezen belül Görögország vonatkozásában Baliotas [Baliotas(1997)] és Gianitsis[Gianitsis(1993)] érdemel külön említést. Törökország esetében Harrison-Rutherford-Tarr [Harrison-Rutherford-Tarr(1996)], Heper-Kramer-Önce [Heper-Kramer-Önce (1993)] tanulmányai, valamint a forrásként közvetlenül nem hivatkozott Attila Eralp professzorral,⁸ illetve Nilgün Arisan-nal⁹ folytatott többszöri személyes konzultáció kiemelkedően hasznosnak bizonyult. A bolgár folyamatok mélyebb megértéséhez pedig Angelov [Angelov(2001)] és Gligorov [Gligorov(1997)] munkái segítettek hozzá.

⁸ ODTÜ-METU, Ankara

⁹ Török Miniszterelnöki Hivatal, EU-Titkárság

A fenti munkák mindegyike nem kis mértékben járult hozzá a többszörösen is bonyolult feladat nehézségeinek leküzdésére tett próbálkozásunkhoz. (A feladat többszörös bonyolultságát két tényezővel is magyarázhatjuk. Az egyik: a három, földrajzi értelemben közeli, egymással határos országnak az elmúlt ötven évét gyökeresen eltérő politikai-gazdasági kötődések formálták. A másik: megközelítésünknek több tekintetben is a gazdaságin részben túlmutató az irányultsága.) Ha sikerült „a nehezen összehasonlítható összehasonlítása”, az érdem nem kis részben e forrásmunkák szerzőié.

Kutatásunkat néhány kiinduló hipotézis irányította. Ezek az alábbiak voltak:

- × az Európai Unió bővítésével összefüggő kérdések megválaszolása a közgazdasági-bürokratikus racionalitást több tekintetben meghaladó megközelítést igényel. Ez valamennyi délkelet-európai tagjelölt, illetve aspiráns esetében megfigyelhető, ám a fokozottan eltérő szocio-kulturális sajátosságok miatt különösen áll Törökország esetére.
- × a délkelet-európai tagjelöltek törekvéseinek a vezető EU-tagországok által történő támogatását összetett, a közvetlen fiskális érdekeken túlmutató szempontrendszer határozza meg.
- × a délkelet-európai térség európai összehasonlításban kirívóan alacsony „kooperációs hajlandóságot” mutat. A térség országainak esetében a szubregionális integráció semmilyen alternatíváját nem kínálja az európai integrációnak.
- × a térség valamennyi ország többbé-kevésbé jelentős modernizációs deficittel lépett az európai integráció felé vezető útra. E deficit felszámolásában az integrációt célzó lépések fontos szerepet játszanak.

A fenti hipotézisek köré szerveződött a vizsgálandó kérdések kiválasztása. Az értekezés tézisei úgyszintén a munkahipotézisekkel összefüggésben megfogalmazódó következtetések összefoglalására tesznek kísérletet.

2. POLITIKAI-STRATÉGIAI DIMENZIÓ

2.1 Az elemzés korszakhatárai és időkerete

Az elemzés korszakhatárait a három ország valamelyikében, illetve két országban lezajlott események jelölték ki. Néhány elkerülhetetlen és általános utalástól eltekintve nem tekintjük célunknak az oszmán, mégkevésbé a bizánci birodalmi korszaknak, tehát az önálló államiságot megelőző időszaknak, illetve az önálló államiság korai szakaszainak a vizsgálatát. Ezért az *első korszakhatár* az EU jogelődjével, az Európai Gazdasági Közösséggel a *térségben elsőként létrehozott formális kapcsolat éve, 1961*. Előbb Görögország, majd Törökország lett az Európai Unió társult országa. (A két dátum: 1961. július 9, illetve 1963. szeptember 12.) A vizsgált három ország közül kettő, Görögország és Törökország ettől az időponttól kezdve intézményesített kapcsolatban áll az akkor még döntően gazdasági szervezettel. Ettől számítva közel két évtizedig a kapcsolatok intézményes formái nem változnak. Sőt, a két társult országban összesen három katonai hatalomátvétel¹⁰ jelzi az „európai értékek” érvényesülésének viszonylagosságát és veti vissza európai kapcsolataiknak legalábbis a „szubjektív minőségét”.

A következő korszakhatár 1981, a görög csatlakozás éve. A térség egyik országa ekkortól az Unió teljes jogú tagja. Ez volt az az EU-bővítés, amelynél a hidegháborús és stabilitási szempontok a gazdasági realitásokhoz hasonló, esetleg azokat felülmúló szerephez jutottak. Görögország volt – akkoriban nem ismeretlen értelmezés szerint kommunista „sajátmagával”, illetve Csehszlovákiával határos Német Szövetségi Köztársaság mellett – a második olyan tagország, amelynek csatlakozása az EU határát akkor a Varsói Szerződés határáig toltta ki. Sőt, ezzel a bővítéssel szűnt meg – s ez mind a mai napig érvényes – az EU területi folytonossága. A három ország Európa-pozíciója ekkoriban különbözik a legélesebben: egy EU-tag mellett egy nemzetközileg elszigetelt katonai diktatúra, illetve a szovjet birodalmi rendbe tagolt, igen kezdetleges gazdasági és minimális politikai Európa-kapcsolatokkal rendelkező, katonailag Európával szembefordított ország jelzi a térség megosztottságát.

Az újabb korszakhatár 1990. Kiválasztását Bulgária nemzetközi helyzetének látványos változása indokolja. A szovjet birodalmi rendszer összeomlásával a hármas országcsoportnak Európától gazdasági és politikai – bár semmiképpen sem kulturális –

¹⁰ Görögország: 1967, Törökország: 1971, 1980

értelemben akkor legtávolabbi országa fordulatot vehetett Európa irányába. Jóllehet ez pontos évhez nem köthető, de egy másik ország, Törökország gazdasági fejlődésében elért minőségi fordulat is indokolja e korszakhatár felállítását. Az 1980. szeptemberében¹¹ végrehajtott katonai hatalomátvételt követő gazdaságpolitikai fordulat nyomán az ország gyors ütemben számolta föl strukturális és intézményi zártságát. A 90-es évtizedre nyitott, a nemzetközi munkamegosztásban intenzíven résztvevő, nagyobb számú versenyképes ágazattal rendelkező gazdaság épült ki. Ennek elismerését jelzi – és csakis ennek talaján válhatott lehetségessé – az Európai Unióval létrehozott, 1996. január elsejétől hatályba lépő vámunió. *A következő korszakhatár, 2000 egyben vizsgálódásunk időhorizontjának vége* is. Enélkül is indokolt lenne azonban ezt korszakhatárként kezelni. 1999. decemberében a helsinki EU-csúcstalálkozón a török csatlakozási kérelem végre befogadást nyer, Törökország előtt is megnyílik a teljes jogú tagság (elméleti) lehetősége. Bulgária nagyon lassan kibontakozó rendszerváltozása is körülbelül ezekre az évekre mutatja föl az első sikereket. Ettől kezdve a két ország „csatlakozási pályára” állt, s csatlakozási esélyeiket a megváltoztathatatlan látszó geopolitikai adottságok helyett egyre inkább saját integrációs teljesítményük alakíthatja. (E feltételes megfogalmazást Törökországgal összefüggésben tartjuk indokoltnak.)

Tanulmányunk tehát négy évtizedet, illetve az ahhoz vezető évtizedek legfontosabb eseményeit vizsgálja, alapvetően négy korszakra osztva a mintegy 50 év eseményeit. Úgy véljük, hogy a korszakhatár-kijelölés semmiképpen sem tekinthető önkényesnek, sőt, meglehetősen nehéz lenne az országcsoporthoz tartozó elmúlt fél évszázadbéli fejlődésében más csomópontokat kiemelni. (Vitathatatlan ugyanakkor, hogy egy-egy ország életében voltak kiemelkedő fontosságú, az egész térségre kisugárzó jelentőségű más események is. Ilyennek tekintjük Turgut Özal 1983-as miniszterelnöki színrelépését, illetve az 1996-tól érvényes török-EU vámuniót, valamint a kilencvenes évek közepének görög gazdaságpolitikai fordulatát.) A korszakhatárok elemzésünk szempontjából érzékelhető jelentőségét azonban bizonyára csökkenti, hogy három korszakhatár *kettő*, egy viszont csupán *egyetlen* országgal kapcsolatos történések nyomán nyerte el a minősítést. (1961: Görögország és Törökország, 1981: Görögország, 1990: Bulgária és Törökország, 2000: Törökország és Bulgária). Úgy hisszük azonban, hogy három, a fenti időszakban önálló fejlődési pályát bejáró ország együttes vizsgálatánál tökéletes korszakhatár-felosztás nem

¹¹ 1980. szeptember 12-én

lehetséges. Kompromisszum szükséges, s ezen belül a felvázolt talán a legkevésbé rossz kompromisszum.

A HÁROM ORSZÁG EURÓPAI INTEGRÁCIÓJÁNAK
LEGFONTOSABB DÁTUMAI

1959. június 8.: görög kérelem a társult tagság iránt
 1959. július 31.: török kérelem a társult tagság iránt
 1961. július 9.: görög – EGK társulási megállapodás
 1963. szeptember 12.: török – EGK társulási megállapodás
 1975. június 12.: görög kérelem a teljes jogú tagság iránt
 1981. január 1.: görög csatlakozás
 1987. április 14.: török kérelem a teljes jogú tagság iránt
 1992. május 13.: bolgár-EK társulási tárgyalások kezdete
 1995. február 1.: bolgár-EU társulási megállapodás
 1995. december 18.: bolgár kérelem a teljes jogú tagság iránt
 1996. január 1.: török-EU vámúnió

2.2 Európaiság és nemzeti identitás

A három ország európai integrációs pályájának vizsgálatánál egy, a közgazdasági elemzés számára nehezebben megközelíthető, társadalompszichológiai kérdést nem tartunk teljességgel mellőzhetőnek. Ez a kérdés a három társadalom Európa-képével, nemzeti identitásának európaiságával, illetve az európai civilizáció egységével kapcsolatos. Jóllehet ennek meglehetősen vázlatos tárgyalása aligha eredményezhet témánk szempontjából lényeges következtetéseket, mellőzése megnehezítené egy, az integrációs folyamat hivatalos dokumentumain, politikusi nyilatkozatain és sajtóanyagain makacs következetességgel végighúzódo szempontnak a figyelembevételét. (Említést kíván, hogy a Maastrichti Szerződésben két alkalommal fordul elő az „identitás” kifejezés. Úgy tűnik, hogy az Európai Uniót létrehozó jogi dokumentum egyébként nagyon konkrét fogalmakkal operáló szerzői sem tudták ezt a bizonytalan jelentéstartalmú fogalmat

megkerülni. Ugyancsak figyelemreméltó, hogy Balázs Péternek egy, a kelet-európai országok integrációs pályáját vizsgáló tanulmánya is külön fejezetet szentel az „identifikáció” kérdésének. A kérdést – a közgazdasági elemzésnek ellenálló sajátosságai ellenére – részletesen, mégpedig az európai integráció jövőjére komoly hatást gyakorló tényezőként tárgyalja. [Balázs (1997)]

A térség és az európai centrum viszonya a történelem során alapvető változásokon ment keresztül. A Balkán-félsziget és Kis-Ázsia, ezen belül a mai Görögországhoz, Bulgáriához és Törökországhoz tartozó területek a Bizánci Birodalom egyes korszakaiban, így 843 és 1025 között az európai civilizáció fősodrában voltak. „A római államiság és a görög kultúra bizánci talajon új, élő organizmussá fejlődik, és elválaszthatatlanul összefügg a kereszténységgel...A görög kultúra tradícióira támaszkodva Bizánc évszázadokon át a világ kulturális és művelődési centruma maradt.” [Ostrogorsky (2001)51.o.] „Bizánc a keresztény Európa és a Közel-Kelet első számú katonai hatalmává vált. Káprázatos kereskedelmi fellendülés következett be...a művészeti haladás valóságos reneszánszát élte...Mindezek a civilizált világ középpontjává tették Bizáncot.” [Brehier(1997)II/135.o.] Az 1054-ben bekövetkezett egyházszakadással, illetve a bizánci örökségnek az Oszmán Birodalomra szállásával azonban ez megváltozott. A térség „kiszakadt az európai fejlődési folyamatok összefüggés-rendszeréből”. [Berend-Ránki(1987) 585.o.] A bizánci, illetve az oszmán fennhatóság alá tartozó Európa egyáltalán nem, vagy csak nagy késéssel kapcsolódott bele a reneszánsz, a reformáció, a felvilágosodás és az ipari forradalom folyamataiba. Mindez nyomokat hagyott a térség lakóinak Európa-képén, illetve az európai centrum Délkelet-Európa képén. E nyomok máig élő hatást gyakorolnak a két oldal kapcsolatára.

A reneszánsz, a reformáció, a felvilágosodás és az ipari forradalom folyamatainak hiánya, illetve megkésettsége különösen jelentősnek bizonyult. Meghatározó szerepe volt ugyanis abban, hogy a kontinens egy iparosodott, fejlett, illetve egy döntően paraszti, fejletlen részre szakadt. Mindhárom vizsgált országban az elmaradott, alapvetően nem a bel-, illetve külpiacra termelő, hanem önellátó mezőgazdaság dominanciájával jellemezhető gazdasági szerkezet alakult ki. Ez a szerkezet sokáig fennmaradt és legalábbis az 1950-es évekig jellemző volt. Másfelől a török hódoltság valami addig ismeretlent is magával hozott és örökül hagyott. „Az ázsiai vonások és színek, amelyek olyan világosan felismerhetők a Balkánon, a török iszlámnak tudhatók be, amely elterjesztette mindazt,

amit ő maga a távoli Kelettől vett át. Ez az iszlám keleties jellegűvé tette mind a városokat, mind a vidéket.” [Braudel (1996) 817.o.] Ez a Nyugat-, de akár Közép-Európából odalátogatónak érdekes élményeket kínálhat. Európa egységének képzetét azonban biztosan nem erősíti és a térség országainak az „integrációs érettségével” kapcsolatos szubjektív megítélést sem javítja.

Az egyházszakadással elkezdődő, majd a török hódoltsággal kiteljesedő folyamat nyomán Nyugat-Európa lakói a délkelet-európaiaktól részben eltérő identitásra tesznek szert. A délkelet-európaiak pedig megszűnnek önmagukat európainak tekinteni. Erről több, az 1800-as évekről író szerző is beszámol. „Egy görög azt mondja, hogy Európába megy, amikor Franciaországba vagy Olaszországba készül. Az angolokat, németeket vagy bármely egyéb nyugati nemzet fiait európainak nevezi, a görögötől megkülönböztetendő. A nyugatiak ugyanezt teszik Görögországban. Ők európaiak, a görögök pedig ebből következően nem azok”...A görög száz okból is keleti, ám keletisége nem ázsiai. A görög a híd Kelet és Nyugat között.” [Ferriman (1911) 132.o.] „Balkánszerte megszokott, hogy aki északi irányban kel át a Dunán vagy a Száván, az azt mondja: Európába megyek.” [Vivian(1904) 289.o.]

Ezzel lényegében a hódító törökök Európa-képét veszik át. Ez később különösen Görögország, de a többi balkáni ország esetében megváltozik, az Európától földrajzi és vallási értelemben is távolabb eső Törökországban azonban mind a mai napig megmarad és a fenti példákban idézett nyelvi fordulatok sokaságában érhető tetten. (Például egy, Törökországban és valamelyik nyugat-európai országban is gyártott hasonló vagy azonos termék megkülönböztetésére gyakran használják az „európai(avrupali)–török(türk)” szembeállítást.)

Az eltérő identitás egyik forrása a török hódoltság alá kerülő, az oszmán birodalom „Rum millet(keresztény nép)”-státuszába kerülő népek esetében egyházaiknak a nyugat-európai katolikus egyházakétól eltérő fejlődése.¹² Az egyházak „átpolitizálódtak”, s velük összefonódva, illetve kebelükön belül a XIX. század elejére ezekben az országokban kifejlődött egy nyugat-európai szemmel rendkívül agresszív, erőszakos, etnocentrikus

¹² Érdeemes felidézni, hogy az orosz kivételével valamennyi – így a bolgár és a görög – ortodox egyház későbbi központja, valamint az ortodox egyház jelképes fejének számító konstantinápolyi patriarchátus is hosszú ideig, illetve mind a mai napig török fennhatóság alatt működött, illetve működik.

nacionalizmus. [Clark(2001)] Ez megfelelt a törökellenes felszabadító mozgalmak igényeinek, éle elsősorban a megszálló török hatalom ellen irányult. Ám a török jelenlét megszűntével ez az erő nem húnyt ki, hanem új ellenségeket keresett. Az új ellenség a török hódoltság alól felszabadult, vegyes etnikumú területek felosztása kapcsán rivális másik balkáni állam vagy népcsoport, de adott esetben a konfliktusba a „rossz” oldalon beavatkozó, illetve balkáni befolyást szerezni próbáló európai hatalom. Bizonyos esetekben azonban maga a „másik Európa”. Ez az európai integráción belül is jelentős, külpolitikai vonatkozásban is érvényesülő értékkülönbségeket eredményez.

Törökország esetében az eltérő identitás forrása egyértelmű: az ország majdnem teljes népessége egy másik világvallás tényleges vagy névleges követője. (Törökország természetesen nem iszlám, hanem szekularizált, formális értelemben nyugat-európai mintájú, köztársasági berendezkedésű állam.)

A „nyugat-európai”, eleinte inkább csak az egyház különállására vonatkozó jelző később jelentésváltozáson megy keresztül. Ennek során elveszíti szűkítő értelmű „nyugati” kiegészítő jelzőjét és mint „európai” áll szemben a „balkánival”. A kontinens nyugati felén megfogalmazódik az a gondolat, amelyik szerint az igazi, „európai” Európa: Nyugat-Európa. Az európai közvéleménynek egy része elfogadja egy, Európán belül létező, alapvető kettősség létét, a „duális Európa” tényét. Eközben a „nyugat-európai” jelző már nem csak földrajzi meghatározás, egyre világosabb, pozitív értéktartalommal töltődik föl. Ennek jegyében nyernek teret az Európai Uniónak, mint értékközösségnek („Wertegemeinschaft”) történő meghatározását hangoztató nézetek. Ezekből pedig kiolvasható, hogy mindazok az országok, melyek többé-kevésbé „kilógnak” ebből az értékközösségből, valamilyen „külső” értékvilághoz tartoznak. Ez pedig nem lehet közömbös az „igazi Európához” való viszonyukat illetően. [Chiot (1989)]

Az „értékkülönbségek” az Európai Unió délkelet-európai irányú bővítése esetében jelentős szerepet játszanak. A három országra jellemző, egymástól, de több tekintetben az EU többi tagországában megfigyelhetőtől is különböző identitást az eltérő civilizációs/szociokulturális tényezők magyarázzák. Ezek a tényezők erős hatással vannak az Európai Unió alapértekeinek egy-egy társadalmon belüli érvényesülésére. Ugyancsak ezekre a tényezőkre vezethetők vissza Bulgária, Görögország és Törökország

európai integrációjának ugyan fáziseltéréssel jelentkező, de részben hasonló problémái.(1. Tézis)

Az Unióhoz korábban korábban csatlakozott, nagyobb földrajzi egységekkel (Skandinávia, Ibériai-félsziget) azonosítható országokkal összevetve ez sajátos helyzet. A „skandináv”, az „ibériai”, a „közép-európai” legfeljebb kiegészítő jelzője az „európainak”, de semmiképpen sem utal az európaiktól valamilyen módon eltérő identitásra, illetve nem rendelkezik a „balkánihoz” hasonlítható negatív értéktartalommal. Az európai identitás megkérdőjelezéséhez vezető negatív értékkepzetek kialakulásának folyamatát részletesen is kifejti Maria Todorova. [Todorova (1997)] Ez a megkérdőjelezett identitás utal arra, hogy az Unió délkelet-európai bővítése egyedülálló kulturális kihívásokat is felvet.

A török hódoltságot felszámoló balkáni népek – így az általunk vizsgált két ország – nemzetállamának megalapításánál nyugati mintákra támaszkodtak. Ugyanez elmondható a birodalmi államképződményt modern nemzetállammá átalakító Törökországról is. Modernizációs törekvések keretében eltávolították társadalmi-politikai, illetve Törökország esetében állami életükből a birodalmi múlttal összefüggő keleti-iszlám elemeket. Az identitásbeli különbségek ennek ellenére valamilyen mértékben megmaradtak. A nyugat-európai világtépből pedig a „vad hódító török” sztereotípiája sem törődött mind a mai napig teljes mértékben. Ezért joggal beszélhetünk az európai identitás délkelet-európai sajátosságairól.

A térség európai integrációs problémáinak megértéséhez nélkülözhetetlen az európai identitás délkelet-európai sajátosságainak a tanulmányozása. E sajátosságok Törökország esetében különösen erős hatással vannak az ország integrációs törekvéseinek nyugat-európai fogadtatására.

Megfigyelhető ugyanis a törököknek tulajdonított iszlám értékektől, attitűdöktől és magatartási normáktól való idegenkedés. Ebből vezethető le az meggyőződés, hogy a törökök nem részesei az európai kultúrának és ezért nem is illenek bele az Unióba. Ez olykor vezető nyugati politikusok kijelentéseiben is hangot kap. A nyugati politikai elit nagy figyelmet szentel a török külpolitikában gyakran a tényleges jelentőségükön felül hangoztatott török-középázsiai kapcsolatoknak is. Ezeket a nyugat-európai integrációval kevésbé összegeztethető, pántörök elemnek ítélik. (Ennek a nézetnek a

fogyatékoságairól török szerzők számolnak be, így Heper-Kramer és Öncü. [Heper-Kramer-Öncü(1993)]

Görögország és Bulgária esetében is megfigyelhetők olyan jelenségek, melyek értelmezése nem lehetséges e sajátos identitás figyelembe vétele nélkül. Robert Kaplan Balkán-esszéjében nem egy példát idéz a már EK-tag Görögország befolyásos politikusainak, illetve köztisztviselőinek egyáltalán nem „euro-konform”, kifejezetten idegengyűlölő megnyilvánulásaiából. [Kaplan(1994) 266.o.] Különösen tanulságosak a görög közvéleménynek és részben a görög külpolitikának a Koszovo-válság 1999-es rendezése kapcsán követett „különútja”, illetve a görög közvélemény bőségesen dokumentált, sajátos reakciói. Míg a „nyugati identitású” Európában a NATO Jugoszlávia-ellenes akcióját a háborús veszélyt megtestesítő Milosevic-ellenes, humanitárius akciónak ismerték el, az „ortodox” tudatú Európa számára ez az érvelés nem volt meggyőző. (Igaz, a hagyományosan „oroszbárátként” elkönyvelt Bulgária ennek ellenére a NATO-nak ekkor megengedte, Oroszországnak megtiltotta légtérének használatát.) Domináltak az amerikai világuralomra törekvést középpontba állító összeesküvés elméletek. (Clark például hivatkozik egy meg nem nevezett görög érsekre, aki szerint a koszovói háború az ortodox kereszténység elleni háború, melyet a NATO „mindazon zászlók alatt vív, melyek a történelem során valaha is felbukkantak Nyugatról a Kelet leigázása érdekében. Kezdve a keresztésekkel¹³, befejezve a nációkkal...” [Clark(2001)]) Bulgária esetében azonban mindennek az európai integrációra gyakorolt hatása elhanyagolható.

A három ország lakóinak nemzeti identitása és Európa-képe a felsorolt közös vonások mellett lényeges eltéréseket is mutat. A mai görög nemzet azonosságtudata – hasonlóan a legtöbb európai nemzethez – többretegű. Elsősorban görög, másodsorban valamelyik görög tartományra, illetve tájegységre vonatkoztatható, harmadsorban európai, s csak negyedsorban balkáni, azaz délkelet-európai. Ebben az identitásban nemzet, állam, vallás és a különleges, az antik gyökerekig nyúló görögség összefonódik. Fontos elem ebben az identitásban annak tudata, hogy Görögország az egyetlen „európai” (EU-tag) ország a Balkánon. Ez különleges felelősséggel ruházza föl az országot Délkelet-Európa stabilitásának vonatkozásában. Ma már – az európai integrációban betöltött szerepének köszönhetően – mindennek ellenére Görögország a leeurópaibb tudatú ország Délkelet-

¹³ Utalás Bizánc 1204-es elfoglalására

Európában. Görögország – amint ezt az 1988-as év központi, Európának szánt turisztikai szlogenje is bizonyítja¹⁴ - hangsúlyt is helyez európaiságának tudatosítására. A nemzet, állam és vallás összefonódására épülő azonosságtudat azonban – jóllehet alapvető európaisága ma már nem vitatható – több tekintetben különbözik az Európai Unió többi tagországát jellemzőtől. [Kaplan(1994)] Várható, hogy az európai integráció kiteljesedésével további olyan hatások érik a görög népet Európából, melyek ennek az identitásnak az újjáformálása irányába hatnak. [Todorova (1997)] Ennek legfontosabb eleme a görög nemzettudat xenofób, etnocentrikus elemeinek a háttérbe szorulása. Ebben szerepet játszhat nemzeti identitás katonai fenyegettsége sokévszázados negatív élményének feloldódása. Mindazonáltal még ma is megfigyelhető a görög tudat rendkívül erős dichotómiája. A mai görög társadalom zöme a „mi” és az „ők” élményét meghatározó erővel éli át, az elmúlt néhány évszázadban a török nemzet testesítette meg az „ők” negatív ellenpólusát, napjainkban a macedón államnak is kijut ebből. [Poulton (1996)] [Panagiotopoulou (1997)]

Törökország sajátos történelmi fejlődése, egyszerre ázsiai és európai múltja és a modern török nemzetbe olvadó népek sokasága sajátos identitást kölcsönöz ennek az országnak. Ismail Cem megfogalmazásában: „magunkat európainak és ázsianak is tartjuk és ezt a kettősséget értéknek véljük. Történelmünk ugyanúgy formálódott Ísztambulban, mint Edirnében, Tetovóban, Koszovóban vagy Szarajevóban, Burszában, Kayseriben, Diyarbakirban és Damaszkuszban.” [Cem(2000)] A török társadalom Európa-képe erősen tagolt, és egymástól távolos szélsőségek között helyezkedik el. E szélsőségek ráadásul nem csupán egyetlen – Kelet-Nyugat – dichotómia szerint jelentkeznek. Ugyanilyen jelentőségű a „muzulmán-szekularizált”, az „ázsiai-európai” és a „tradicionalista-atatürki” kettősség. Az uralkodó politikai elit, a hadsereg és a középosztály nagyobb része áll e tekintetben szemben a vidékkel, a nagyvárosok elsőgenerációs bevándorlóival, általában a piaccgazdasági átalakulás kárvallottjaival. E szembenállás jelentőségét azonban nem szabad eltúlozni: a legtöbb török számára az atatürki hagyomány és az iszlám hit, illetve az iszlám hit és a nyugati politikai kultúra és civilizáció nem összeegyeztethetetlen és egy-egy ember tudatában jól megfér egymás mellett. [Howe (2000)]

¹⁴ „Görögország: egy európai európai nyaralása”

Említést kívánó érdekesség, hogy az európai integrációját szolgáló török országimázs-kommunikáció nem ritkán támaszkodik történelmi érvekre. Ebben az Európai Unió már idézett alapelvei mellé felsorokoznak az Oszmán Birodalom vallási-kisebbségi toleranciáját bemutató eszmefuttatások. „Az oszmánok európai jelenléte a XV.-XVI. században új eszméket és újfajta társadalmi viszonyokat hozott magával. Bevezette a nagymértékben egalitáriánus és hatékony társadalmi szervezetet egy olyan korban, amelyben a feudalizmus és a tolerancia hiánya... uralkodott. Az oszmán-török civilizáció és erkölcsi értékek hozzájárultak ahhoz, hogy a középkor modern időkké alakult át. Ezek tették Törökországot az üldözött etnikai és vallási csoportok menedékévé a XVI. századtól kezdődően”. [Cem (2000)]

A modern *bolgár* nemzeti identitás alapvetően a törökellenes függetlenségi harcokban formálódott. *Görögországtól* eltérően Bulgáriában jelentős, mintegy 10%-nyi török kisebbség él. Jóllehet ez több ízben is – legutóbb az 1980-as évek második felében – szélsőségesen asszimilációs törekvéseket gerjesztett, napjankra a bolgár nemzeti identitás változni látszik. A modernizálódó Bulgáriában a korábbi, vallásra, nyelvre, eredetre, etnikai elemekre épülő nemzetfelfogás fokozatosan átadja helyét egy, a polgári jogokra épülő politikai közösség által definiált nemzetfelfogásnak. [Dimitrov(2000)] Ebben szerepet játszik a már idézett asszimilációs kampány látványos kudarca, mely a bolgár nemzetiségű többséget hatásos módon győzte meg a szélsőséges nemzetfelfogásból levezethető politikai törekvéseknek a bolgár többségre nézve is káros voltáról. Ez a többség az „európai Bulgária” célját nemzeti célnak tekinti. Az Európai Unióban olyan nemzetekfölötti politikai közösséget lát, mely bekapcsolhatja az országot a technikai-civilizációs fejlődés fősodrába és ezzel hozzásegítheti azt a félévezredes török hódoltság maradványainak az eltüntetéséhez is. A bolgár, valamint a szerb, illetve görög közvéleménynek a koszovói válsággal kapcsolatban tapasztalható eltérő reakciói alátámasztani látszanak ezt az értékelést. [Dimitrov (2000)] A görög ortodox egyház nyugat-ellenes és Európa-ellenes attitűdjei korszakonként eltérő intenzitással, de összességében jelentős befolyással voltak arra, vajon görög társadalom milyen mértékben tekinti magát európainak. A bolgár egyházra nem jellemzőek a Nyugatot vagy az Európai Uniót a bolgár nép nemzeti identitását veszélyeztető tényezőként bemutató gondolatok.

Az európai integráció folyamatát illetően Törökország és Görögország között megfigyelhető fáziskülönbség nincsen hatás nélkül a két nemzet identitására, ezen belül az Európával kapcsolatos attitűdökre. A három ország közül az intézményi megközelítésben leeurópaibb Görögországban több évtizede ismertek az európai intézmények hatásának és jogkörének kiterjesztésével összefüggő, ezt a hagyományos görög-ortodox értékeket fenyegetőként átélő negatív attitűdök. Európa ennek megfelelően bizonyos összefüggésben mint negatív elem jelenik meg. [Panagiotopoulou (1997)] Ez természetesen több, még régebbi tagországban is megfigyelhető. Az európai intézmények nemzetekfölötti jogkörét még nem, vagy csak alig érzékelő Törökországban ez még csak jóval kevésbé fedezhető föl. A meglévő negatív attitűdök sem elsősorban az európai uniós intézményekkel, sokkal inkább a szélesebben értelmezett európai – azaz keresztény – értékekkel kapcsolatosak. A török nemzeti azonosságtudat számára – a kurd problémával összefüggésben – egyelőre a kurd törekvéseket támogató országokból érkező jelzések hordozzák a legfontosabb negatív üzenetet.

A paradoxonok azonban itt nem érnek véget. Amint arra már Bulgária vonatkozásában utaltunk, a délkelet-európai térség legutóbbi konfliktusaiban az Európai Unióbeli Görögország közvéleménye több ízben is a "rossz" (azaz az euroatlanti integrációs szervezetekével szembenálló) oldalra sodródott. Az Unió előszobájában a legutolsó helyen várakozó Törökországé viszont összhangban volt a közös EU, illetve NATO külpolitikai döntésekkel. Így a koszovói konfliktus idején a görögök jelentős része ellenezte a „az ortodox keresztény-muzulmán” ellentétként is kirajzolódó konfliktusban a muzulmán – tehát „görögellenes” – oldal támogatását célzó NATO-fellépést. A török közvélemény ezt egyértelműen támogatta. Jóllehet a Görögország a NATO-ban a többséggel szavazott és a görög kormány döntései sem kérdőjelezték meg az ország alapvető elkötelezettségét, a NATO- és Clinton-ellenes tüntetésekkel szemben semmilyen hatósági fellépés nem volt. Sőt, NATO-körökben szóbeszéd tárgya volt a görög hadsereg egyes tisztjeitől a jugoszláv hadsereghez szivárgó információkkal kapcsolatos probléma.

Hasonló módon polarizálódott a görög és a török közvélemény a boszniai konfliktusban. A Macedónia elnevezése körüli vitában az EU ugyan részlegesen engedni kényszerült a görög nyomásnak – így született meg az EU-dokumentumokban használt

kompromisszumos FYROM¹⁵ országnév – ám az Unió tagországainak és hivatalnokainak többsége a görög követelést túlzónak és indokolatlannak találta. Úgy vélték, hogy ez sem egyéb, mint az EU (és az Egyesült Államok) részéről a Balkán stabilizálására tett erőfeszítések aláaknázását célzó, nem ritka görög akciók egyike. Olyan, amelyik legalábbis nem cáfolja a Görögország euroatlanti éretlenségével kapcsolatos kifogások indokoltságát. [Tsoukalis(1999)] Törökország álláspontja viszont megegyezett az Unió „csendes többségének” álláspontjával és kitént a macedón problémával kapcsolatos „konstruktívitasával.”

2.3 Szociokulturális feltételek és tényezők

Amint már utaltunk rá, a három országra jellemző, egymástól, de több tekintetben az EU többi tagországában megfigyelhetőtől is különböző identitást és Európa-képet az eltérő civilizációs/szociokulturális tényezők magyarázzák.

A hidegháborús időszak földrajzi értelemben egyértelmű kelet-nyugati megosztottsága nem hagyott teret az ezzel kapcsolatos elméleti vitáknak. A hidegháború vége azonban előtérbe állította a két civilizációs szféra határai kijelölésének kényes kérdését. A nemzetközi értelemben átpolitizált kérdés a közvélemény érdeklődését is felkeltette, és néhány radikális elmélet is megfogalmazódott. Ilyen Samuel Huntington sokat hivatkozott és sokat vitatott elmélete. Huntington szerint a hidegháború elmúltával a nemzetek már nem ideológiai-politikai, hanem kulturális ismérvek szerint különböztetik meg magukat. E kulturális különbségeket olyan tényezők formálják, mint a vallás, a nyelv, a közös eredet mítoszai, a történelem, a szokások és az ezekre épülő intézmények. Ezek olyan entitásokban fejeződnek ki, mint a törzs, az etnikai csoport, a vallási közösség, a nemzet és – legszélesebb értelmezésben – a civilizáció. A XXI. század konfliktusai a civilizációk közötti törésvonalak mentén keletkező feszültségekből vezethetők le. Délkelet-Európán, illetve a vizsgált három országon a Huntington által leírt nyolc világcivilizáció közül kettő, a keleti keresztény és az iszlám osztozik. Az Európai Unió többi országa pedig egy harmadikhoz, a nyugati keresztényhez tartozik. Törökországot Huntington a civilizációs szempontból „hasadt”

¹⁵ Former Yugoslav Republic of Macedonia. Görög részről az engedmény volt a „Macedonia” név teljes mellőzésébe való beletörődés. Az EU pedig a jugoszláv előzményekre utaló országnév-toldaléknak az elfogadásával bizonyította kompromisszumkészségét.

országok közé sorolja, a muzulmán vallás dominanciája ugyanis nyugati állami-politikai intézményekkel párosul. [Huntington (1996)] Figyelemreméltónak találja, hogy az elmúlt évtizedben a civilizációs szempontból homogén integrációk (Mercosur és az Európai Unió) sikeresek voltak, a civilizációkon átnyúlók (NAFTA) viszont nem¹⁶. [Huntington (1999)] E megközelítés csakis úgy értelmezhető, hogy az EU civilizációs szempontból döntően homogén; egyetlen, eltérő civilizációhoz sorolható tagja – Görögország – ezen az alapvető homogenitáson nem tud változtatni. A tervezett bővítés pedig¹⁷ ugyancsak döntően nyugati keresztény országok csatlakozását célozza.

A gazdaságin túli tényezőknek a volt kommunista országok piacgazdasági, illetve demokratikus fejlődését illető szerepével kapcsolatban még a kilencvenes évek első felében hasonló következtetésre jutott Francis Fukuyama. Szerinte a közép-európai – tehát nyugati-keresztény – országok esélyesek a sikeres átalakulásra. Esetükben a pártállami rendszerben is valamilyen mértékben megőrződött civiltársadalom a siker valószínűségének záloga. [Fukuyama(1995)]

Az elmélet a volt kommunista országok rendszerváltozás utáni fejlődését illetően a statisztikai bizonyítás próbáját is kiállónak tűnő összefüggésekre mutat rá. [Török (2001)] Kérdés, hogy a vizsgált országok integrációs képessége szempontjából is rendelkeznek-e jelentőséggel az elméletben vázolt tényezők? A kérdésre empirikus megközelítésű válasz véleményünk szerint nem adható. Az Európai Unió meghirdetett értékei egyértelműek. Az ortodox, illetve iszlám civilizáció domináns értékei – ha kisebb egzakttsággal is – ugyancsak definiálhatók. Az európai, illetve az ortodox/iszlám értékvilágnak az egységesülő Európa intézményei által feltételezett-megkívánt kompatibilitása viszont aligha egyszerűen megválaszolható kérdés. Ezt jól példázzák az ezzel kapcsolatban elhangzó, egymásnak ellentmondó, meghatározó súlyú európai politikusoktól származó vélemények.

Az Európai Unió irányadó értékei a Maastrichti Szerződésből ismerhetők meg. A 6(1). cikkely tömör megfogalmazása szerint az „Unió a szabadság, demokrácia, az emberi jogok iránti tisztelet és az alapvető szabadságjogok, a jogállamiság elvén nyugszik. Ezek az elvek a tagországok által vállalt elvek.”

¹⁶ A NAFTA kereskedelemnövelő szerepe ma már nem vitatható. Huntington megjegyzése ezért inkább úgy értelmezhető, hogy a NAFTA – az EU-val ellentétben – nem hordozza magában a gazdasági együttműködésen túlmutató integráció lehetőségét. Ehhez túl jelentősek a déli és északi tagok közötti kulturális különbségek.

¹⁷ Ciprus, Bulgária, Románia és Törökország kivételével

Az európai integráció alapvető értékeit meghatározó nyugat-európai, illetve a kelet-európai, ortodox civilizáció különbsége elsősorban az uralkodó vallás, illetve a társadalmi autonómiák terén megfigyelhető különbségekben ragadható meg. Az uralkodótól való függetlenséget kiharcoló, illetve a cezaropapi rendszer keretében azzal összefonódó egyház; a Magna Charta-szerű jogi kompromisszumok alapján szerveződő, illetve az uralkodó korlátlan megtorlási és kisajátítási jogára épülő uralkodó–vazallus viszony; az uralkodó felett is uralkodó törvény, illetve a személyiség jogait nem garantáló törvény különbsége. „A (nyugat-európai) középkori társadalom keresztül-kasul korporatív. Hűbéri szövetségek, lovagi egyesülések és lovagrendek, szerzetesi testvériségek, a katolikus klérus, városi közösségek, kereskedői testületek és iparoscéhek, védegyletek, vallási testvériségek, falusi földközösségek ... fogták össze az egyéneket szoros mikrovilágba..., amelyek a kölcsönös szolgálatra és támogatásra épültek” [Gurevics (1974)164. o.] „Bizánc nem ismerte a feudális szerződést, a hűbéri hűséget vagy a peerek csoportszolidaritását. Az azonos státusú személyeket összekötő horizontális kapcsolatok fölött domináltak az alattvalóktól az uralkodó felé épülő vertikális kapcsolatok. Nem a kölcsönös segítség és szolgálat határozta meg e társadalom arculatát, hanem a lejjebb állók egyoldalú ... függése a feljebb állóktól” [Gurevics (1974) 167. o.]

A bizánci, illetve a bizánci örökségre épülő, a szent monarcha teokratikus eszményétől áthatott állam a középkorban paternalistább volt, nem vagy alig hagyott teret a közösségi és egyéni autonómiáknak, a civil társadalom intézményeinek. Ami civil társadalom volt, az is lényegesen különbözött a nyugat- és közép-európai városokétól, a legfőbb különbségként a civil jellegű szerveződéseknek a rokoni-vérségi meghatározottsága emelhető ki [Stoianovich (1994)]. A jogrend bizonytalanabb, a hatalom önkényesebb, a magántulajdon ingatagabb, a gondolkodás általában kevésbé szabad volt. Az egyházi autonómia hiányában a kisebb közösségek etikai ítéletei súlytalanok, a bűn és az erény kérdésében a hatalom csúcsán levő uralkodó ítél. „Az önkényuralom összeegyeztethetetlen az emberi individualitással. A normává vált szolgálalkúság ... képmutatást és bizantizmust szül.” [Gurevics (1974) 169. o.] A hatalmával visszaélő, korrupt közszereplőt a közösség etikai ítélete kevésbé tartja vissza; tartania nem ettől, hanem távollevő uralkodójától és annak kiszámíthatatlan haragjától kell. [Man (2000)] Gurevics összehasonlító értékelése olyan különbségekre mutat rá, amelyekből levezethetők a bizánci ortodoxia hagyományaira épülő társadalmak sajátos, megkülönböztető vonásai. A civiltársadalmi kezdeményezések iránti fogékonyság és a kölcsönösen tiszteletben

tartott szabályok meghatározta gazdasági-politikai versengés helyett ezekben inkább az alárendeltség és a kevésbé aktív társadalmi magatartás dominál.

A bizánci ortodoxia társadalmának bizonyos vonásai részben átörökítődtek mai, formálisan demokratikus intézményekkel rendelkező utódaikra is. Egy görög kutató megfogalmazásában: „a hagyományos kultúra magán viseli a balkáni-oszmán jegyeket és erősen az ortodox egyház és ennek nyugatellenes eszméi hatása alatt áll. Ennek a kultúrának erősen etatista a beállítottsága, komoly kételyei vannak a kapitalizmussal és a piaci mechanizmussal szemben, ugyanakkor preferálja a paternalizmust és a protekcionizmust és gyanakvó az innovációval kapcsolatban.” [Moschonas(1997) 4. o.] (Romániai példát is idézünk: Mungiu-Pippidi írja le, miként „játszik együtt” például a demokratikus átmenet valamennyi román kormánya a Ceșeșcu-rendszert a cezaropapi hagyományok szellemében egykor lelkesen támogató ortodox egyházzal. Ebben nem zavarja annak „etnocentrikus messianizmusa”, s az ország euroatlanti integrációjával kapcsolatos kétértelműsége [Mungiu-Pippidi(1998)]) Ez részben megmagyarázhatja – jóllehet az „átöröklődés” mértéke országonként eltérő – hogy az ehhez a civilizációhoz tartozó, volt kommunista országok politikai-gazdasági rendszerváltoztatása általában lassúbb volt, mint nyugati keresztény kultúrkörbe tartozóké.

A különféle civilizációkhoz tartozók eltérően gondolkoznak az egyén és az állam, az egyén és az egyház, a jogok és a kötelességek, a szabadság és az alávetettség viszonyáról. Emellett vallási meghatározottságú etikai szocializációjuk is eltérő. Ezek a különbségek nagyon sok generáció alatt formálódtak. Ezért sokkal mélyebben rejlenek, mint a rövid korszakokat meghatározó politikai ideológiák és rendszerek nyomán kialakultak.

A civilizációs/szociokulturális tényezők erős hatással vannak az Európai Unió alapértekeinek¹⁸ egy-egy társadalmon belüli érvényesülésére. Ezek a tényezők emellett hatással vannak az emberi cselekvésre, így szükségképpen a „homo economicus”-ra is. Max Webernek a protestáns etika kapitalista fejlődést elősegítő hatásáról megfogalmazott gondolatmenete is hasonló elemeket tartalmaz [Weber(1995)]

A bizánci örökségről mondottak közvetlenül értelmezhetők Bulgária és Görögország esetére. Görögország esetében például az ortodox egyház jogi státusza az Unión belül egyedülállóan és sokat bírált módon kivételezett, államegyház jellegű. Emellett a görög alkotmánynak a

¹⁸ L. Maastrichti Szerződés már idézett 6/1. cikkelye

vallásszabadsággal kapcsolatos rendelkezései sem állnak összhangban a többi uniós tagországban érvényesekkel. A nemzeti kisebbségi jogokat – az egyetlen ilyen kisebbség a kelet-trákiai török – az Unió többi országában ismeretlen szigorral megfogalmazott és érvényesített jogszabályok korlátozzák. Ugyancsak sajátos – legalábbis az Európai Unión belül – a görög bírósági gyakorlat a valamilyen módon a „nemzet biztonságát” érintő ügyekben. Ennek meglehetősen viszhangot kiváltó esete volt a kalamatai légitámaszpont közelében repülőgépmegfigyelő hobbijukat űző angol és holland állampolgárok ellen hozott súlyos ítéletekkel végződő ügy.¹⁹

Hasonlóan a bizánci uralkodó státuszához, az oszmán Birodalomban is egy személy, a szultán-kalifa egyesítette a legfőbb világi és vallási méltóságot. Az Atatürki reformok nyomán 1924-ben megszűnt a kalifátus intézménye. Az e reformokkal megszakított folytonosságú török civilizáció részben a bizánci folytatása, de lényeges, az iszlám civilizáció meghatározta önálló vonásokkal is rendelkezik. E vonások az egyén és az állam, az egyén és az egyház viszonyát illető felfogás tekintetében a török társadalmat inkább a keleti kereszténnyel, mint a nyugatival rokonítják. A török büntetőtörvénykönyvnek a szólásszabadságot korlátozó 312-es cikkelye és a Nemzetbiztonsági Tanácsnak, illetve a hadseregnek az alkotmányosan is rögzített szerepe ennek gyakran hivatkozott bizonyítéka.

A nyugat-európai politikusok megnyilvánulásainak gyakori témája a civilizációs sajátosságoknak az európai integráció szempontjából történő értékelése és minősítése. Ezek az értékelések gyakran cáfolják egymást. Pártszempontoknak, illetve a képviselt választói csoportok érdekkülönbségeinek megfelelően olykor viszonylag rövid időn belül azonos országbeli politikusok is ellentmondanak egymásnak. Ezek az ellentmondások az európai értékek és egynémely tagjelölt ország hagyományos értékei összhangjával kapcsolatosak, s az érdekeltek mellett tükrözik a bővítés nem-gazdasági követelményei körüli bizonytalanságot is.

Emlékezetes volt az 1998-as németországi választásokat megelőző, a török tagjelöltséggel kapcsolatos véleménykülönbség. Helmut Kohl az Európai Unió bővítését „civilizációs projektnek” minősítette, és ilyen megfontolásból ellenezte a török tagjelöltséget. Wilfried Martens, az Európai Néppárt elnöke 1997-ben ugyancsak a török teljes jogú tagság civilizációs vonatkozásaira helyezte a hangsúlyt. Ez szerinte elfogadhatatlan, hiszen „az

¹⁹ A BBC World 2002. április 26-i adása számolt be az ítéletekről.

Európai Unió megteremtésén dolgozunk, s ez egy európai projekt.”²⁰ A hatalomra került szociáldemokrata-zöldpárti koalíció sokkal nyitottabbnak bizonyult, Joschka Fischer²¹ a Kohl-kormány szemére vetette, hogy „Törökország arcába vágta az ajtót”. Majd hozzátette, hogy „Európai Unió nem vallási közösség – értékeken és érdekeken nyugszik.” (Ennek egyik első megfogalmazása Francois Mitterrandtól származik:”Törökország európai ország. Ha nem is szigorú földrajzi értelemben, de gazdasági, kulturális, katonai és politikai elkötelezettsége okán. Európa hatalmas érdek- és értékközösség, melyet nem korlátozhatnak kulturális előítéletek.”²²)

Ehhez hasonló szellemben nyilatkozott Malcolm Rifkind akkori brit külügyminiszter:²³ „nem nevezhetjük magunkat igazán Európai Uniónak, ha a tagságot a nyugat-európai országokra korlátozzuk...Erkölcsi kötelességünk kijelenteni, hogy ha az európai ideál hiteles és jogszerű, akkor ennek elérhetőnek kell lennie mindazon országok számára, melyek megfelelnek az Unió feltételeinek és részesülni kívánnak az Unió fejlődésében.” Nem ismeretlenek azonban a civilizációs problémakört egyfajta „hatékonysági pragmatizmus” nevében meghaladni kívánó nézetek sem: „...egy kibővített Unió egy erősebb Unió... Szolgáljon például erre a világkereskedelem ügyében élvezett befolyásunk. Olyan terület ez, amelyen hatékonyan ki tudjuk használni a világ egyik legfejlettebb kereskedelmi tömbjének státuszából, illetve a fejlődő világghoz fűződő szoros kapcsolatainkból eredő helyzetünket. Ez a hatékonyság azonban csak további bővítéssel javítható. Úgy vélem, hogy a bővítés a közös külpolitika területén is erősíteni fogja a pozíciókat.” [Solana(2000)]

A török tagjelöltséget elfogadó Helsinki-csúcs jelezte a pragmatikus, illetve a “civilizációs” megközelítést egy nagyobbléptékű európai víziónak alárendelő nézetek előtérbe kerülését. A probléma megkerülésének gyakorlatával szakító, egyszerre realista és nyitott megközelítés megjelenésére utal Romano Prodi ankarai beszéde²⁴: “az Unió közvéleménye nem egységes a török tagság támogatásában.... Sokakat a kérdés vallási összefüggései aggasztanak... Szerintem fontos, hogy az uniós és a török politikai vezetés is elismerje és kezelni tudja ezt a realitást..”

²⁰ Idézi: Barber(1997)

²¹ 1998. novemberi 10-i brüsszeli beszédében

²² 1992. április 14-i ankarai beszéde

²³ Elhangzott az European Policy Forum 1996. május 1-i ülésén

²⁴ 2004. január 11-én hangzott el

A bolgár csatlakozás esetében a civilizációs tényezők elsősorban áttételesen, a bolgár átalakulási teljesítmény problémáin keresztül éreztették hatásukat. A bolgár csatlakozás késedelméhez ezek a problémák döntő módon járultak hozzá. A görög tagságot követően, a görög integrációs teljesítmény problémái ellenére az Európai Uniónak mint "nyugati keresztény" tömörülésnek a meghatározása komolytalan lenne. Ebből a szempontból nyitottabb a török csatlakozás kérdése. Az 1998-at követően jellemzően kedvezőbb hangvételű nyugat-európai nyilatkozatok nem oszlatták el a kételyeket. Törökország esetében a "civilizációs" megfontolások az alapvető döntéseket kísérő aktuálpolitikai hangok zörejeként mindenképpen hallatnak magukról.

2.4 Kapcsolatok az európai centrum országaival

A Balkán-félsziget politikai földrajzának sajátos paradoxonja az erősen tagolt völgyek egyidejű elszigeteltsége és átjárhatósága. Ezek a völgyek elszigetelik egymástól az ott lakókat, de a térség folyóvölgyei a nagyobb, szervezettebb erők, így hódító hadseregek számára könnyen átjárhatóak. [Wolff(1956)] Ilyen erő volt például az oszmán-török állam fegyveres ereje. Igaz, a magasabban fekvő területek viszont eredményesen tudnak ellenállni a hódító-központosító törekvéseknek. Erre a többévszázados török hódoltságot autómiájuknak szinte maradéktalan megőrzésével átvészelő albán és görög hegyi falvak szolgálnak példával. [Braudel (1996)] Ezt követően a térségbe az ortodox vallású népek függetlenségi harcai által valósággal beszívott orosz hadsereg használta eredményesen ki félszigetnek ezt ezt a földrajzi adottságát. A török befolyás gyengülésével párhuzamosan jelentek meg az európai centrum országai. Ezek változó konstellációban és területi kiterjedéssel, de többé-kevésbé folyamatosan érvényesítették befolyásukat egészen 1944-ig. Térben és időben korlátozott szerephez jutott Franciaország, Olaszország és Ausztria, illetve az Osztrák-Magyar Monarchia. Nagy-Britannia a XIX. században Törökországnak az orosz terjeszkedéssel szembeni pártfogójaként vállalt kötelezettségeket a térségben, később az 1946-49-es görög polgárháborúba történő beavatkozása hatással volt a térség hidegháborús befolyási övezeteinek stabilizálódására.²⁵ Németország különösen 1933-tól játszott meghatározó szerepet, gazdasági erejének és a térség konfliktusait kihasználó diplomáciai tevékenységének

²⁵ A brit pozíciókat később részben az Egyesült Államok „örökölte”, ennek volt látványos eleme a „Truman-doktrína” görög-, illetve törökországi alkalmazása.

eredményeképpen döntő befolyásra tett szert a térség legtöbb országában. [Brown(1992)] Ez – Törökországtól eltekintve – az egész Balkán-félsziget német katonai megszállásában csúcsosodott ki, a megszállás 1941-től 1944-ig tartott. Az integrációs folyamatok kiteljesedésével a két, a szovjet befolyási övezeten kívülmaradó ország az egyes európai országok, mint egymás ellen kijátszható patrónusok helyett egyre inkább az európai integrációban vélte megtalálni modernizációs törekvéseinek pártfogóját. Ez azonban – egységes európai külpolitika hiányában – nem jelentette a vezető európai országok Balkán-politikájában érvényesülő hagyományos különbségek teljes eltűnését.

a): Az EU-tag Görögország esetében az egyes uniós tagországokhoz fűződő kapcsolatok minősége egyre kevésbé értelmezhető, illetve rendelkezik jelentőséggel. b): Törökország esetében jól kirajzolódó különbségek fedezhetők föl a vezető uniós tagországoknak a török csatlakozással kapcsolatos pozíciójában. c): Bulgária esetében ezek a különbségek kevésbé ország-specifikusak, inkább a bővítés általánosabb geostratégiai összefüggéseibe ágyazódnak.

A Délkelet-Európán belüli konfliktusok esetében a térségben valamilyen mértékben közvetlenül érdekelt országok esetében kimutathatók a politikai cselekvést motiváló történelmi beidegződések. Ilyen konfliktus volt újabban Koszovó, a kilencvenes évek elején a horvát függetlenedési törekvések, később a boszniai háború. A kevésbé érdekelt fontosabb európai, illetve Európán kívüli országoknak a térség országaival kapcsolatos irányvonalát viszont inkább a gyakori kilengések és a történelmi folytonosság hiánya jellemzi.

Az 1997-es luxemburgi csúcstalálkozó elutasította Törökországnak a tagjelölt országok közé sorolását. A brit, francia és az olasz álláspont támogató volt, a német és a görög viszont elutasító. A görög álláspont a két ország közötti regionális konfliktusból jól levezethető, a német álláspontot az akkoriban érvényesülő választási megfontolások²⁶ mellett egy sajátos körülmény is magyarázhatta. Jóllehet a német-török politikai és államközi kapcsolatok háború után végig mintaszerűek voltak, a kétmillió török vendégmunkás-tömeget befogadó német társadalomnak valamennyi európai országnál bőségesebb tapasztalata van a már említett „civilizációs” különbségek hétköznapi vonatkozásait illetően. (Ehhez alighanem hozzájárultak a török vendégmunkások jelentékeny részénél megfigyelhető integrációs problémák. Ezek a többi, jelentősebb vendégmunkás-csoporttal összevetve itt erőteljesebben

²⁶ Választási témává váltak a bevándorlással és a nem-német lakosság integrációjával, illetve a német eredetű fegyvereknek a kurd szakadárak elleni bevetésével kapcsolatos kérdések

jelentkeztek.) A német közvélemény ennek megfelelően érzékenyebb azokra a problémákra, amelyek egy ilyen népes, nem teljesen „értékkompatibilis” ország teljesjogú Uniós tagsága jelenthet.

A déleurópai országok közvetlen mezőgazdasági, illetve az uniós alapokkal kapcsolatos érdekeik ellenében támogatják a török csatlakozást. Ez különösen Olaszország és Spanyolország esetében igaz. A dél-európai országoknak a török teljesjogú tagságot támogató pozíciója mögött egy, az Unió majdani belső erőviszonyaival összefüggő törekvés körvonalazódik. (2. Tézis)

Ezek az országok érdekeltek abban, hogy a jelenleg érvényesülő, Németország köré szerveződő Észak-túlsúlyt egy jelentős politikai súlyú mediterrán ország bevonásával mérsékeljék. (A mezőgazdasági, illetve egyéb, főleg a munkaerő-áramlással kapcsolatos problémákat pedig hosszú átmeneti időszakok enyhíthetnék.) A gazdasági szempontból problematikus görög csatlakozási törekvés francia és olasz támogatása mögött egyébként az 1970-es évek második felében feltűnően hasonló megfontolások rejlettek. Olaszország esetében a támogatás mögött egy sajátos tényező is körvonalazódik. Az olasz működőtőke- és áruexportnak az EU átlagánál nagyobb hányada irányul a délkelet-európai térségbe. Olaszország a térség országainak meghatározó gazdasági partnere. A kilenc térségbeli ország²⁷ közül csupán kettőnek, Törökországnak és Macedóniának az esetében nem Olaszország volt a kilencvenes évek végén a legnagyobb exportpiac vagy importszállító. Két ország, Albánia és Bosznia-Hercegovina esetében pedig Olaszország az export és az import terén is az első helyet foglalta el. A térség ily módon olasz szempontból bármely más EU-tagországgal, a balkáni kereskedelemben és működőtőke-exportban ugyancsak kiemelkedő szerepet játszó Németországgal összevetve is „stratégiai” jelentőségű. Ez is indokolja a térség fejletlen közlekedési-szállítási infrastruktúrájának, elsősorban Balkán kelet-nyugati közlekedési tengelyének lendületes fejlesztését, amelyhez az uniós erőforrások nélkülözhetetlenek. A térség országainak csatlakozása jelentősen meggyorsíthatja ezeknek az erőforrásoknak a beáramlását, és ez egyértelmű olasz érdek.

²⁷ Albánia, BH, Bulgária, Horvátország, Görögország, Macedónia, Románia, Szerbia és Montegró, valamint Törökország

A brit támogatás mögött a mélyítés-bővítés kérdésében közismert brit pozíció áll²⁸. Törökország nyilvánvaló módon nehezítené meg a brit szempontból nemkívánt mélyítő törekvéseket – mérete, szociokulturális sajátosságai és fejlettségi szintje miatt bármelyik tagjelöltnél inkább. Teljes jogú tagsága emiatt brit szempontból ellensúlyozza a már említett veszélyeket. A brit álláspont egyébként is hagyományosan pragmatikusabb és jobban érvényesülnek benne távlati geostratégiai szempontok, mint bármelyik más EU-tagországé. A török belső piac mérete, dinamizmusa és az ország hagyományos, több évtizedes, eredményesnek elismert NATO-tagsággal bizonyított „Nyugat védőbástyája” szerepe ezért ugyancsak a rövidtávú szempontok alapján esetleg problematikus teljes jogú tagság támogatása irányába tereli a brit döntéshozókat. (Az amerikai-brit különleges kapcsolatok szellemében ez összhangban van az amerikai állásponttal és az Egyesült Államok által Törökországnak a csatlakozás ügyében nyújtott, folyamatos és markáns külső, erkölcsi támogatással. Amely esetleg több ország szemében a török pozíciót gyengítő tényező is lehet. Ezek az országok ugyanis nem kívánják, hogy Nagy-Britannia mellett egy másik tagország is különleges amerikai kapcsolatokat élvezzen és eképpen az amerikai érdekek „trójai falova” legyen az integráción belül.)

Az 1999-es Helsinki Csúcs ugyan korrigálta a luxemburgi negatív döntést, ám ez aligha jelenti, hogy a nem-támogató és a támogató országok álláspontja teljes mértékben kiegyenlítődött. [Akay(2000)]

Bulgária esetében a Törökországhoz hasonló, jól kirajzolódó polarizálódás nem fedezhető föl az egyes tagországok álláspontjában. A bolgár integrációs törekvések francia-olasz támogatása nem speciálisan az országhoz kötődik. Inkább a bolgár-román csatlakozási törekvések blokkosításából eredő, másodlagos hatásról beszélhetünk. (3. Tézis)

Kedvező Bulgária számára a brit álláspont, főleg a már ismert mélyítés-bővítés alternatívájával kapcsolatos, ismert brit törekvésekkel összefüggésben. Szintén kedvező a francia és az olasz pozíció. A néhány közép-európai ország által élvezett különleges német érdeklődés, illetve támogatás nem érzékelhető. Bulgária történelmi kapcsolatai soha nem voltak Németországgal olyan intenzívek, mint ezeké az országokéi – nem megfelelve az

²⁸ Tony Blair a 2002-es koppenhágai csúcs alkalmával cáfolta a „mélyítés-bővítés” alternatívájának valós voltát. Egyetlen ezzel kapcsolatos nyilatkozata azonban aligha iktathatja ki az ezzel kapcsolatos szakirodalmi utalásokat.

ezen országok és Németország közötti esetleges konfliktusokról sem. A bolgár csatlakozás elsőszámú, Unió-belüli szószólója az egyetlen határos tagország, Görögország. Ezen a bolgár-görög viszonyt átmenetileg terhelő problémák – így a Macedóniával kapcsolatos görög intézkedésekkel kapcsolatos bolgár értetlenség, illetve a görög szempontból a kívánatosnál gyorsabb és mélyrehatóbb török-bolgár közeledés – sem változtattak. E támogatás értékét azonban csökkentti, hogy Görögország érdekérvényesítési képessége az Unión belül se formális, se informális értelemben nem erős. [Vesselin (2000)]

Brüsszel például csak nehezen barátkozott meg a három balti ország önálló integrációs törekvéseinek és jócskán eltérő felkészültségének gondolatával. Bulgária és Románia kiváltképpen nem különleges egymáshoz fűződő kapcsolatait, netán valamilyen szubregionális együttműködés csírája vagy kibontakozó lehetősége, hanem hasonlítható fejlettségi szintje, földrajzi elhelyezkedése és integrációs problémái miatt került egy tömbbe. A román csatlakozás hagyományos francia-olasz támogatottságából – mintegy „maradványelven” – így jutott Bulgáriának is.

2.5 Modernizáció Európa nélkül: Bulgária

A második világháborút követő években Bulgária egyike volt a legkevésbé iparosodott európai országoknak. 1948-ban még a foglalkoztatottaknak mintegy négyötöde a mezőgazdaságban tevékenykedett. A mezőgazdaság is elmaradott volt, az egy foglalkoztatottra jutó mezőgazdasági termelés a két világháború közötti években az európai átlagnak még a felét sem érte el. Ez a harmincas évek második felétől viszonylag gyors javulásnak indult, e javulás mögött a német piac felvevőképessége által vezérelt diverzifikáció állt. Ennek eredményeképpen az önellátó, illetve némi gabonát exportra termelő parasztgazdaságok átálltak a jövedelmezőbb ipari növények, főleg a dohány termesztésére.

Az alacsony szintű ipari termelés ugyancsak viszonylag gyorsan, évi 4,8%-kal nőtt 1929-1939 között. A GDP-on belüli részesedése azonban 1938-ban is csak 5,6% volt és ebben az időszakban csökkenésnek indult az állami tulajdonú vállalatok részaránya. 1944-ben már csak a szénbányászat, az elektromos energia termelése, a vasút és a bankok többsége tartozott ebbe

a csoportba. A fejlődés erősen Szófiára koncentrált, a főváros és a vidék közötti hatalmas szakadék inkább nőtt, mint csökkent.

A második világháború végétől egészen a szovjet birodalmi rendszer 1989-es összeomlásáig a gazdaságfejlesztés a Bolgár Kommunista Párt szovjet-inspirálta elképzeléseinek megfelelő irányt vett. Köztudott, hogy valamennyi kelet-európai ország közül Bulgária volt az, amelyik a legkevésbé kritikus módon vette át és alkalmazta a szovjet tapasztalatokat, illetve javaslatokat. Ennek hatása mindmáig érződik, és komoly hatással van az ország európai integrációs törekvéseire. A két, ebből a szempontból legnagyobb hatású tényező a mezőgazdasági munkaerő rendkívül gyors, a szerves iparfejlődés elemeit nagyrészt nélkülöző módon történő városokba áramoltatása, valamint az agrártermelés hatalmas kollektív és állami gazdaságokba szervezése,²⁹ illetve a kereskedelem irányainak hasonlóan drasztikus átrendezése volt. [Minassian-Totev(1996)]

Ezeknek a folyamatoknak nyomán 1960-ban már a foglalkoztatottaknak 43,3%-a dolgozott az iparban, a mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya pedig 10,0%-ra csökkent! Ez a foglalkoztatási szerkezet drámai modernizációját tükrözi. (Összehasonlításképpen: a mezőgazdasági foglalkoztatottak részaránya Portugáliában 35,7%, Spanyolországban és Görögországban 13,2% volt ugyanabban az évben. [KSH(1974)]) Ez még a korszak ideológiai kivánalmait tükröző statisztikai torzításokat figyelembe véve is kataklizma-szerű társadalmi és gazdasági folyamatok lezajlására vall. (Az adatok megbízhatatlanságára utal, hogy a 90-es évek második felének statisztikái szerint – akár a Bolgár Statisztikai Hivatal, akár az Európai Unió adatszolgáltatását vesszük figyelembe – a hasonló szám 20-25% között van. Tény, hogy a mezőgazdasági foglalkoztatottság két lépcsőben, az 1989-90-es, illetve az 1996-97-es válságot követően is nőtt, de semmiképpen sem nőhetett ilyen mértékben. Az 1960-as arányszám ezért gyaníthatóan a „szocialista iparosítás” sikerét alátámasztani hivatott, propaganda-adat volt.)

²⁹ A túlméretezett kolhozok, illetve szovhozok iránti rajongás a bolgár vezetésre jellemzőbb volt, mint a Szovjetuniótól eltekintve bármelyik egyéb KGST-országéra. A nominális teljesítménymutatók azonban körülbelül 1980-ig kedvezően alakultak, ezért a korszak kelet-európai szakirodalmában nem voltak ritkák a bolgár mezőgazdasági mega-üzemeket modellértékűként üdvözlő kommentárok. A teljesítményjavulás mögött azonban esetükben is elsősorban a mezőgazdasági termelés erőteljes „kemizálása”, azaz a műtrágyák és a növényvédőszeres bőséges alkalmazása állott. [DGVI(1998)]

A végletesen extenzív iparosítás mindazonáltal erőteljes gazdasági növekedést gerjesztett. A bolgár GDP 1961-70 között évi 7,7%-kal nőtt – Romániától eltekintve ez volt Európa legmagasabb rátája. Ezen belül az ipari termelés évi 11,4%-kal nőtt, ez ugyancsak a legmagasabb európai növekedési ütem – Romániát leszámítva. [KSH(1974)] Ebben természetesen az alacsony kiinduló-szint, illetve a térségben és a magában Bulgáriában is szokatlan, a „pax sovietica” által garantált, többévtizedes külső és belső stabilitás szerepe sem volt elhanyagolható. A 70-es évek második felétől kezdve azonban – a tartalékok kelet-európaszerte megfigyelt kimerülésével összefüggésben – a növekedési ütem csökkent, hogy aztán a 90-es évek tartós negatív növekedésének adja át helyét. Az alacsony munkatermelékenység és a katasztrofálisan rossz megtérülésű beruházások már a hatvanas években „hallattak magukról”. Ennek nyomán már ezekben az években kezdetét vette a gazdaságirányítási modell állandó, kampányszerű átalakításának korszaka. Ezek a kísérletezések azonban természetesen soha nem léptek túl a merev tervgazdasági struktúrákon és nem vizsgálták a bolgár gazdaságfejlődés problémáinak nemzetközi, így a nyugat-európai országokkal és gazdasági integrációval kapcsolatos összefüggéseit. 1968-ban pedig – a prágai tavasz keltette idegesség, illetve a központi ellenőrzés akár kismértékű lazítása nyomán elburjánzó korrupció miatt – ezek a bátortalan kísérletek is abbamaradtak. Ekkor szervezték majdnem a teljes bolgár ipart 60 kombinátba és ekkor vette kezdetét az amúgyis nagyméretű kolhozok „agrár-ipari” komplexumokba szervezése. A centralizációs folyamat mintegy tíz évig töretlen volt, csak 1979-ben újultak ki a vállalati önállósággal kapcsolatos próbálkozások. [Wiedemann(1981)]

Az extenzív növekedés tartalékainak kimerülése Bulgáriában jobban rejtve maradt, mint a legtöbb másik KGST-országban. Bulgária volt ugyanis a szovjet támogatások legfőbb kedvezményezettje, a világpiaci ár alatti nyersanyagszállításokból, a műszaki segítségnyújtás különböző formáiból és a részben keményvalutában nyújtott fejlesztési hitelekből egyetlen másik ország sem részesedett olyan mértékben, mint Bulgária. A szovjet támogatás mértékére vonatkozó adatok hiányában is megkockáztatható a feltételezés, hogy ez a segítség a hatvanas-hetvenes években jócskán meghaladta a Törökországnak és Görögországnak nyújtott európai fejlesztési segélyek összegét.

Több más országgal ellentétben Bulgáriában az 1970-es évek végéig többé-kevésbé meggyőző volt a szovjet-típusú modernizáció sikerének tétele. Ekkortól azonban a szovjet gazdaság növekvő nehézségei miatt ennek a támogatásnak a korábbi szintje nem volt

fenntartható, és a bolgár gazdaság fokozatosan elvesztette az ebből élvezett előnyöket. Ez egybeesett a szovjet típusú modernizációs kísérlet válságának kiéleződésével. A szovjet kereskedelemről származó előnyök azért lehetővé tették az akárcsak KGST-összehasonlításban értelmezett világpiaci nyitás elodázását, a bolgár gazdaság nyugat-európai kapcsolatai ebben az országcsoportban is a leglazábbak voltak. A bolgár külkereskedelem volumene egyébként imponáló volt – 1960 és 1980 között az ország exportja bármelyik évben jócskán meghaladta például a török vagy a görög exportot, és 1970-ig a külkereskedelem dinamikája is jócskán felülmúlta e két országét. Ez azonban nem a világgazdaságba történő szerves illeszkedés, hanem a KGST-kapcsolatok különleges feltételrendszerének³⁰ volt az eredménye. A feltételek megszűntével aztán a „kiemelkedő külgazdasági teljesítmény” szappanbuborékként pukkadt szét. (A kilencvenes évek közepére a görög export mintegy kétszeresen, a török pedig négy-ötszörösen haladta meg a bolgárt.)

2. sz. Táblázat Bulgária, Görög., Török. exportja

Export, millió USD	Bulgária	Görögország	Törökország
1970	5382 (1976)	642	588,5
1980	10372	5141	2909
1990	3432(1991)	8053	12959
1995	4890	10160	21596
2000*	4800	10600	31700

(Forrás: UNCTAD Handbook of Int'l Trade & Development Statistics, 1989, 1995. *Forrás: [World Bank(2001)])

A bolgár modernizációs kísérlet „Európa-nélküliségét” a bolgár külkereskedelem orientációjának drasztikus irányváltása is tanúsítja. A harmincas években a bolgár export – ami akkor főleg mezőgazdasági cikkekből, elsősorban dohányból állott – fő felvevőpiaca Németország volt. (1939-ben mintegy kétharmados aránnyal.) A nem konvertibilis valutában elszámolt export következtében pedig a döntően gépekből és egyéb ipari termékekből álló bolgár import is erősen Németországra koncentrálódott. Ez akkor a világ egyik vezető műszaki kultúrájához való szoros kapcsolódást jelentette. A harmincas években egyébként a bolgár kormány rendszeresen próbálkozott az erős függés lazításán, de se francia, se brit

³⁰ Ehhez az irreális transzferábilis rubel-dollár árfolyam is hozzájárult. Ez felértékelte egységnyi transzfer-rubel forgalom dollárban kifejezett értékét. Hasonló hatást gyakorolt az export zömét adó gépipari termékeknek a világpiaci árakhoz képest magas ára is.

résről nem mutatkozott érdeklődés a Németországgal folytatott klíring-kereskedelemhez hasonló megoldások iránt.

A fordulatot Bulgária KGST-csatlakozása jelezte, az ország alapítóként lett a szervezet tagja. Ezt követően a bolgár külkereskedelem néhány éven belül a harmincas években tapasztalhoz hasonló függésbe került, ezúttal azonban a Szovjetuniótól. 1960-ban például a bolgár exportból 53,8%-kal, az importból pedig 52,5%-kal részesedett ez az ország. [KSH(1974)] Később ez tovább nőtt és az 1988-as 62,5%-os aránnyal érte el a csúcst. A teljes KGST pedig a bolgár külkereskedelemben végig mintegy 75%-os súllyal szerepelt. Ennek megfelelően alacsony, bár növekvő volt az EGK részesedése: 1976-ban például a bolgár exportnak mindössze 7,4%-a, 1980-ban 12,7%-a került az akkor kilencek országaiba. [UNCTAD(1989)] Ez, figyelembe véve a gazdaságtörténeti előzményeket, illetve a kilenc országnak a világgazdaságban betöltött szerepét és gazdasági fejlettségét, rendkívül alacsony arány volt. Ez az arány szinte előrevetítette a bolgár fejlesztési stratégia súlyos és maradandó nyomokat is hagyó kudarcát. E stratégiának meghatározó eleme volt ugyanis a nemzetközi műszaki fejlődés perifériájára szoruló országok által dominált külgazdasági orientáció. (Figyelemreméltó, hogy hasonló, de fordított aszimmetria jellemezte a görög és a török külkereskedelmet, a görög és a török exportban is 1970-1990 között folyamatosan csökkent és a nyolcvanas évek végére 10% alá süllyedt csökkent Kelet-Európa részaránya.)

A hetvenes évekre a bolgár gazdaságirányítás számára is nyilvánvalóvá vált, hogy a bolgár gazdaság tömegesen igényli az energiaigényes, korszerűtlen, a világpiaci árak fölött kínált KGST beruházási javak mellett a Nyugat-Európában előállítottakat is. Ezt tükrözi a bolgár importban folyamatosan növekvő nyugati részesedés. Ezt azonban nem követte az export szerkezetének hasonló változása, a fejlődő világ szimpatizáns, gyenge fizetőképességű országait célbavevő exportoffenzíva-próbálkozások pedig nem sokat segítettek a formálódó adósságcsapda elkerülésében.

A viszonylati szerkezet nagyfokú egyoldalúságával az export áruszerkezetének a háború előttivel összevetett, minden várakozást felülmúló fejlődése állt szemben. 1960-ban a gépek, berendezések és szállítóeszközök, illetve ipari fogyasztási cikkek részaránya már meghaladta a 30%-ot, 1972-re pedig megközelítette az 50%-ot. (A háború előtt ezeknek a terméknek a részesedése néhány százalék volt csupán.) [KSH(1974)] Különösen a szovjet export szerkezete volt kedvező, a szovjet piac a bolgár gyártmányú targoncák, elektrotechnikai alkatrészek, elektromotorok és távközlési berendezések hatalmas felvevőpiacává vált. A

Szovjetunió szállításaiban viszont továbbra is jelentős szerepet játszottak a nyersanyagok, így a kőolaj és földgáz, vasérc, cellulóz és gyapot. Bulgária függése a szovjet energiahordozóktól még 1988-ban is szinte teljes volt. A kedvező árú szovjet nyersanyagok hozzásegítették az országot az alacsony hatékonyságú új iparágak versenyképtelenségének elfedéséhez és ezeknek a nyersanyagoknak a reexportja a bolgár konvertibilis fizetésimérleg kiegyensúlyozásának fő fegyvere volt. Ez a gyakorlat ugyan nem volt ismeretlen a többi KGST-országban sem, de éppen a bolgár külkereskedelem nagyfokú függése miatt sehol nem játszott hasonló szerepet. Ennek megfelelően a szovjet szállítások elmaradása és a szovjet piac kiesése sehol nem okozott akkora sokkot, mint Bulgáriában. Az olcsó import-nyersanyagra épülő, zöldmezős, minden szerves előzményt nélkülöző ipari dinoszauruszok teljességgel alkalmatlanok voltak a piacváltásra, a gazdaságszerkezet statisztikai számaira gyakorolt kedvező hatásuk a látszatmodernizáció kirívó példája volt. Ezt érzékelteti a bolgár „beruházási javak” exportjának a különleges KGST-kapcsolatok megszűntével megfigyelhető drámai visszaesése: az 1990-es 890 millió USD-ről az 1999-es 214 millió USD-os szintre. [World Bank(2001)]

A szovjet nyersanyagszállításokat fedező, jórészt a szovjet igényeknek megfelelően kifejlesztett gépipari termékek a fejlett, de a fejlődő országok piacain is reménytelenül versenyképtelennek bizonyultak. (Sőt, még a KGST-piacokon sem állták igazán meg a helyüket!) Úgyszólván teljesen hiányoztak azok a vállalatközi együttműködési kapcsolatok,³¹ melyek olyan nagy szerepet játszottak például a magyar export rendszerváltozáson áthúzódó folyamatosságának fenntartásában. Az eredmény nem lehetett más, mint a katasztrofális és elhúzódó átalakulási válság. (A bolgár GNP 1996-ban érte el a mélypontot. Ez majd valamennyi átalakuló ország esetében évekkel előbb következett be. [Commission of the EU(2000)]) A KGST szétesése a modernizáció más aspektusai tekintetében is egyedülállóan negatív hatással volt a bolgár társadalomra. Az erőltetett iparosítás a hatalmas belső migrációt gerjesztett, és az ezzel összefüggő mesterséges urbanizáció már a modell összeomlását megelőzően is rendkívül negatív környezeti, társadalmi és pszichés következményekkel járt. A kilencvenes években pedig a legnagyobb óriásvállalatokat

³¹ A bolgár kormány ugyan már 1980-ban rendelkezett a külföldi tulajdonú, bulgáriai székhelyű vegyesvállalatokról. A kormányrendelet célja a nyugati technika és beruházási források Bulgáriába vonzása volt. A nyugati cégek érdeklődése azonban a rendkívül ködösen megfogalmazott – egyébként kelet-európai összehasonlításban rendkívül liberális – jogszabály kínálta lehetőség iránt eléggé óvatos volt.

befogadó vidékek szenvedték el a legnagyobb gazdasági és emberi veszteségeket. Tömegesen keletkeztek olyan problémák, melyek nem csupán Nyugat-Európában, de Közép-Európa átalakuló gazdaságaiban is szinte ismeretlenek voltak. [Minassian-Totev (1996)]

A szovjet-orientációjú modernizációs kísérlet kudarcának teljes mélysége főleg a régi nemzetközi kapcsolatrendszer összeomlása nyomán tárult föl. Az átalakulás és az európai integráció az ország korábbi, a KGST statisztikai rendszerében mért adatok alapján elfoglalt helye alapján elvárhatóhoz képest rendkívül nehéz és lassú, az átalakulási sokk pedig különösen erős volt. Talán egyetlen másik európai tervgazdálkodó ország sem szembesült ilyen mértékben korábbi eredményeinek látszat-eredmény és fejlődési útjának zsákutca voltaival, mint éppen Bulgária. A hatvanas-hetvenes-nyolcvanas évek adatszolgáltatásai ugyanis folyamatosan arról tájékoztattak, hogy csökken a Bulgáriát a fejlett országoktól, ezen belül a többi KGST-országtól elválasztó szakadék. E csökkenő szakadék arra utalt, hogy az ország a sikeres gazdasági-társadalmi modernizáció útjára lépett. Az egyébként nehezen összevethető KGST-országbeli és nyugati adatok összehasonlítására tett kísérlet eredménye szerint például Bulgáriának az Egyesült Államokhoz képest mért fejlettségi szintje az 1960-as 17,1%-ról 1970-re 18%-ra, 1980-ra 29,9%-ra, 1986-ra pedig 34,65%-ra nőtt. [Ehrlich (1990)] Valójában azonban soha nem került olyan messze az ország gazdasági teljesítményét tekintve a fejlett világtól, mint ekkor, az Európát nélkülöző modernizációs kísérlet csődjekor. A helycsere teljes volt: az egykori Oszmán Birodalomnak a XIX. század első felében legiparosodottabb tartományából 1990-re a térség legrosszabb integrációs esélyekkel rendelkező, az elkövetkező néhány évben még jónéhány súlyos gazdasági-társadalmi válsággal szembenézni kényszerülő országa lett.

3. GAZDASÁGFEJLŐDÉSI DIMENZIÓ

3.1 Gazdasági teljesítőképesség és általános fejlettség

A három ország fejlődésének összehasonlító elemzése több okból sem egyszerű. A bolgár adatok legalábbis 1980-ig teljesen más szemléletben készültek és nehezen összehasonlíthatók a másik két ország adataival. Törökország és Görögország esetében ugyan ezek a módszertani különbségek nem fedezhetők föl, ám az összehasonlító elemzésnek akadálya, hogy

Görögország 1981-től EK-tag, így bőséges és megbízható Eurostat adatok állnak róla rendelkezésre. Ezek a többi EK (EU)-tagországgal való összehasonlítást nagyon megkönnyítik – ám Törökország nincs ezek között az országok között.

3. sz. táblázat

GDP/fő éves növekedési üteme, éves átlag %	Görögország	Törökország	Bulgária
1950-1960	3,9	2,7	-
1960-1970	6,6	2,8	-
1970-1980	3,8	2,9	-
1980-1990	1,3	2,9	3,4
1990-2000	2,0	2,2	-1,5

Forrás: University of Pennsylvania Center for Int'l Comparisons (1950-1979)

World Bank Development Report (1980-2000)

Figyelemreméltó, hogy míg Törökország növekedési üteme évenként ingadozott jelentős mértékben, Görögországé évtizedenként is. A török növekedési ütem olyan szélsőségei, mint például az 1966-os 9,7%, a 1974-es 7,5% vagy az 1979-es –3,0% az évtizedes bontásban már felismerhetetlenek. Így egy meglepően stabil, egyenletes félévszázados növekedési pálya képe rajzolódik ki, a török gazdasági fejlődés nekilendüléseit és megtorpanásait csak a részletesebb, éves adatokat is vizsgáló elemzés mutatja ki. Ezen belül azonban Törökországnak is megvolt a maga „fekete” félévtizede: az olajárrobbanást követő években, 1976-80 között a népességrobbanás növekedési kényszere által szorított ország fejlődése megállt, a fajlagos GNP ebben a teljes időszakban mindössze 0,3%-kal nőtt. (Itt jegyezzük meg, hogy a másik két országtól eltekintve a török lakosság gyorsan nő, az elmúlt két évtizedben közel másfélszeres volt a gyarapodás.³² Ebben az országban ezért a fajlagos növekedés számai mindig lényegesen alacsonyabbak, mint a lakosságszámhoz való viszonyítást mellőzőek.) Görögország a hatvanas évtizedtől kezdve folyamatosan veszített lendületéből, a legrosszabb évtized éppen az EK-csatlakozással elkezdődő volt. Görögországnak az EK-átlaghoz viszonyított fejlettségi színté így a csatlakozás előtt öt évvel 60% fölött volt. A csatlakozás évére ez 58%-ra csökkent, a csatlakozás 10. évfordulójára viszont ez a viszonyszám már csak 52% volt! [Arday (2000)] Igaz, a csatlakozás huszadik

³² 1980 és 2000 között 47%-kal nőtt a török lakosság

évfordulójára hátrányát jelentősen ledolgozta és az EU-15 fajlagos GNP-jének – vásárlóerő-paritáson számolva – 72%-án áll.

Bulgária az ötvenes-hatvanas-hetvenes években Európának – Románia mellett – a leggyorsabb növekedési ütemmel büszkélkedő országa volt. Igaz, ezek a számok nem a piacgazdaságokban megszokott bruttó hazai termék számítás, hanem a KGST „nettó anyagi termelés” szemléletében készültek, és megalapozottságuk a kötelező optimizmus vezérelte sikerpropaganda légkörében egyébként is aggályos. Ezt a nyolcvanas években jelentős lassulás, a kilencvenes években pedig – a szovjet utódállamoktól eltekintve – Európa legelhúzódóbb, legsúlyosabb gazdasági visszaesése követte. Így lett az „elsőből az utolsó”, ráadásul a bolgár gazdaságnak szinte valamennyi főbb mutatója kedvezőtlenül alakult. (Ipari termelés -3,7%, hazai beruházások átlagos évi növekedési üteme: -0,8%, fogyasztás: -5,2%, mezőgazdasági termelés 0,4% – a növekvő mezőgazdasági foglalkoztatottság ellenére. Egyedül az export számai voltak viszonylag kedvezőek, 2,2%-os növekedés volt regisztrálható. Ennek értékét azonban csökkenti, hogy ennek bázisa az 1989-90-es, jelentős visszaesés nyomán összezsugorodott teljesítmény volt.) [World Bank(2001)]

Vizsgálódásunkat az elmúlt két évtizedre és az egyes ágazatok teljesítményére szűkítve, a kép tovább árnyalódik.

4. sz. táblázat

éves átlagos növ. ütem, %	Görögország		Törökország		Bulgária	
	1980-1990	1990-2000	1980-1990	1990-2000	1980-1990	1990-2000
Mezőgazd. term.	-0,1	0,4	1,2	1,4	-2,1	0,4
Ipari term.	1,3	1,1	7,7	4,1	5,2	-3,7
ebből: feldolgozóipar	0,5	0,5	7,9	4,8	-	-
Export	7,2	5,0	15,6	11,7	-3,5	2,2
Fogyasztás	3,3	1,8	-	3,4	2,5	-5,2

Forrás: World Bank Development Report (2001)

A számok tükrözik a görög iparnak és mezőgazdaságnak a csatlakozást követő nehézségeit, a fogyasztásnak pedig a GDP-bővülését jócskán meghaladó üteme a szolgáltatási ágazatok javuló teljesítménye mellett az EK-forrástranszferek növekvő jelentőségére utal. A mezőgazdaság gyenge teljesítménye rávilágít a közösségi agrárpolitika kettős, „hideg-meleg” hatására. A görög mezőgazdaságban nem következett be gyökeres hatékonysági fordulat. Az intervenciók árak ugyan növelték a termelők jövedelmezőségét, a görögönél hatékonyabb, eleinte elsősorban olasz termelők versenye viszont még a belső piacon is nem várt, kellemetlen versenyt támasztott. Az EK-piacokra irányuló expanziót pedig jórészt illuzórikussá tette. A görög ipar a hatvanas években még a gazdaság húzóágazata volt, 1961-1970 között évi átlagos növekedési üteme meghaladta a 10%-ot. A nyolcvanas évekre ez a szerepe teljesen megszűnt, a kilencvenes évek első felében pedig csökkent a termelés. Az import gyors növekedése nyomán a hazai termelők a belső piacról is fokozatosan kiszorultak, és az egyébként stagnáló ipari termelés szerkezete sem változott az ipari fejlődés nyomán általában megfigyelhető irányba. 1990-ben például az élelmiszerfeldolgozás és a bőr- és textilruházati ipar aránya a teljes ipari termelésen belül mintegy háromszorosra volt az EU-12 átlagos arányának.

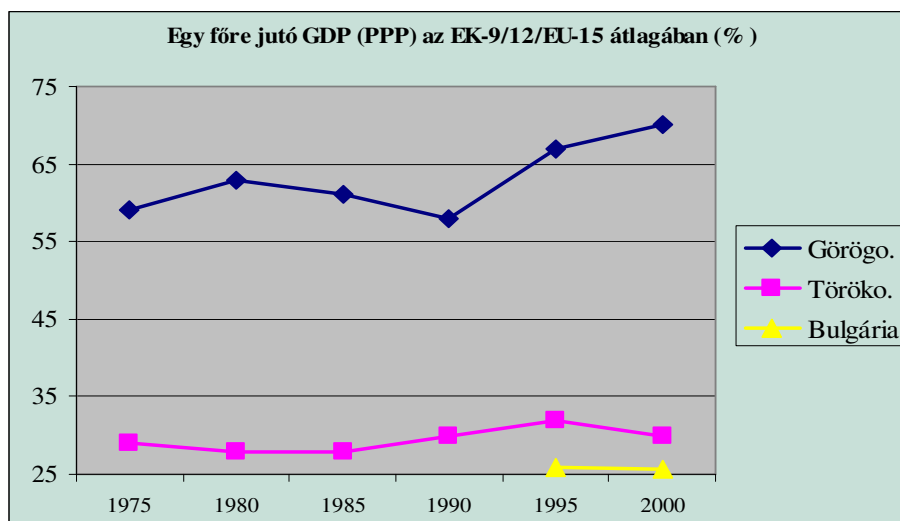
A táblázat mutatói nem fajlagosak, a török növekedési adatok ezért tűnnek ki magas értékekkel. Az 1950-1970 között csak csekély exportdinamikájú (éves átlagban 5%) török gazdaság a gyors nyitás irányába mozdult el. (Ez már a hetvenes évek második felében megkezdődött, akkor azonban inkább külső kényszer, az erős cserearányromlás s nem a Turgut Özal nevéhez kötődő, későbbi gazdaságpolitikai fordulat okán.) Görögország és Törökország esetében ez tendenciaváltást takar: míg az 1950-1980 közötti három évtized mindegyikében a görög export dinamikája 3-10%-kal meghaladta a törökét, az ezt követő kettőben a török érték volt 6-8%-kal magasabb. (Ugyanez a tendenciaváltás Törökország és Bulgária vonatkozásában is megfigyelhető, bár ennek az összevetésénél az utóbbi rendkívül magas, 1950-1980 közötti exportdinamikája mögötti sajátos tényezők óvatosságra intenek.) [UNCTAD(1985)] A török ipar növekedésében nem volt megfigyelhető a vámunió bevezetését³³ követően drasztikus fordulat. 1998-99-ben ugyan megtorpant az ipari termelés növekedése, ezt azonban 2000-ben több mint 20%-os termelésbővülés követte. Részben alacsony bérköltségei jóvoltából a török ipar általában a teljes piacnyitást követően is tartani tudta pozícióit.

³³ 1996. január 1.

A bolgár gazdaság válságát már a rendszerváltozást megelőző évtizedben is úgyszólván megelőlegezte a mezőgazdaság válsága. Ennek nem piaci, hanem a termelésre korlátozódó, a megakomplexek belső szervezési-irányítási válságával összefüggő okai voltak. A szovjet piac még az időszak döntő részében a korábbihoz hasonló, jelentős keresletet támasztott ugyanis az ágazat termelése, így elsősorban a dohány, a zöldség- és gyümölcsfélések, illetve a bor iránt. A szőlő és gyümölcsstermesztés ennek ellenére 1984-ben, a zöldségtermelés pedig 1986-ban tetőzött, ettől kezdve folyamatos, a rendszerváltást követően pedig egyre gyorsuló volt a hanyatlás. [DG VI(1998)] Az ipar teljesítményének a rendszerváltozást követő drámai visszaesése az iparfejlesztésnek a fentiekben már vázolt, műszaki-piaci értelemben erősen inorganikus jellege miatt magától értetődő és jelentős mértékben gazdaságpolitika-független – tehát elkerülhetetlen – volt.

A három ország EU-15-höz viszonyított teljesítőképességét a vásárlóerő-paritáson számított fajlagos GDP számai alapján készült görbével mutatjuk be.

1. sz. grafikon

Forrás: OECD National Accounts 1975-1998

A viszonyítás alapja minden ábrázolt évben az EK, illetve EU tényleges, teljes jogú tagsága volt. Ez a megközelítés ugyan a „mozgó célpontra” lövés nehézségével jár, viszont relevánsabb adatsort eredményez. A felzárkózás ugyanis nem a tömb valamilyen majdani, később csatlakozó tagok által meghatározandó, hanem a mindenkori valóságos fejlettségi szintjét célozza. Ennek megfelelően a Közösség 1986-ös, fejletlenebb tagok csatlakozásával járó bővítése a mércét lejjebb tolta. A fejlettebbeknek az 1995-os csatlakozása viszont följebb szállította. Ennek hatása a görbén azonban nem érzékelhető. Görögország és Törökország

mindkét EU-bővítést (1986, 1995) követő öt évben ellentétes felzárkózási tendenciát mutatott. Saját növekedési teljesítményük meghatározóbb volt, mint a mérce csekély eltolódásából adódó hatás. A jelenleg csatlakozási tárgyalásokat folytató országok, ill. Törökország összesen mintegy 170 milliós lakossága és a jelenlegi EU-átlagnak csak mintegy egyharmadát elérő fajlagos GDP-szintje miatt azonban ez változni fog. A tizenkét ország együttes csatlakozásának hipotetikus esetében az EU átlagos fajlagos GDP-je mintegy 25%-kal zsugorodna össze, ami viszont jelentős mértékben korrigálná ezen országok EU-átlaghoz képest mért lemaradását. A jelenlegi, 30%-os török adat például azonnal mintegy 40%-ra változna.

Megfigyelhető, hogy két évtized alatt ebben az alapvető fontosságú viszonyszámokban a három ország esetében jelentős pozícióváltozás nem következett be. Hiába volt egy-egy évben (1986, 1987, 1990, 1992, 1993, 2000) a török gazdaság meghatározó ágazatainak növekedési üteme feltűnően magas, relatív pozíciója csak minimális mértékben javult. Ennek háttérében a gyors népességnövekedés és a gazdasági növekedés krónikus ciklikussága, az általában négy-öt-hat évente (1980, 1989, 1994, 1999, 2001) bekövetkező súlyos visszaesések állnak. Görögország az elmúlt húsz évben összességében javította pozícióját, ez azonban két gyökeresen ellentétes évtized eredménye: a tagság első tíz évének pozícióromlását a második évtized teljesítménye változtatta mintegy 10%-os javulássá. Figyelemreméltó, hogy egy, az Unió átlagánál jóval gyengébben fejlett ország relatív pozíciója egy évtizedig romlott a csatlakozást követően. A javulás csak a teljes jogú tagság tizedik évétől következett be. Ez, valamint a török vámunióval kapcsolatos, immár ötéves tapasztalatok érdekes következtetések levonására adhatnak módot, melyekre a későbbiekben még visszatérünk.

Nem kívánunk e helyen a GDP, mint a gazdasági fejlődés szintetikus mérőszámának korlátaival kapcsolatos eszmefuttatásokba bonyolódni. Mindazonáltal a három ország vonatkozásában sem kerülhetők meg az ennek a mutatónak a jövedelemeloszlással, illetve az életminőséggel kapcsolatos korlátai. Ezért a három országnak az európai centrum országaitól való fejlettségbeli különbségét a GDP adatai mellett néhány, az információs társadalom térnyerését bemutató adattal szeretnénk árnyalni. A további árnyalás érdekében pedig néhány, az infrastrukturális (humán és fizikai) fejlettségre, illetve a társadalmi kohézióra utaló adatot is idézünk.

5. sz. Táblázat Információs társadalom és infrastruktúra

	Görögország		Törökország		Bulgária		EU-15	
	1995	1998	1995	1998	1995	1998	1995	1998
Mobil előfiz./100* lakos (2000)	-	55,73	-	24,56	-	8,97	-	39,1
PC/1000 fő**	33	52	13	23	22	34	152	226
Internet gazdagép/10 ezer fő(2000)*	-	104,7	-	10,71	-	22,62	-	276
Internet hozzáférés/10 ezer fő (2000)*	-	946	-	306,3	-	527,7	-	2358
autópálya (km)**	-	470	-	1726	-	319	-	-
egészségügyi kiadás/fő	PPP	piaci árf.	PPP	piaci árf.	PPP	piaci árf.	PPP	piaci árf.
USD-ban, éves átlag, 1990-1998**	1226	1016	377	177	193	59	-	-

Forrás: UN ECE Trends in Europe & North America 2001(**), ill. International Telecom Union 2001(*)

6. sz. Táblázat Társadalmi kohézió

	Görögor- szág	Törökor- szág	Bulgá- ria	Olaszor- szág	Spanyol- ország ³⁴
Csecsemőhalandóság/ 1000 élveszületés(1999)*	6,7	37,9	14,6	5,3	5,4
TBC előfordulás 100 000 lakosra**	10	26	33	4	13
TBC halálozás 100 000 lakosra**	1	7	4	1	2

Forrás: UN ECE Trends in Europe & North America 2001(*) ill. WHO Millenium Indicators 2000(**)

Ezek az adatok semmiképpen sem rendezik át a GDP adatokból következtethető fejlettségi képet. Árnyalni azonban mindenképpen árnyalják azt. Az „információs társadalom” egyes paramétereit tekintve például az Unió egésze és Görögország között nagyobb a szakadék, mint Görögország és Törökország között. A kilencvenes évek végén feltűnően alacsony bolgár mobiltelefon-sűrűség alighanem jól jelzi az általános elszegényedést, az

³⁴ Indokoltnak tűnik a három délkelet-európai ország betegség-előfordulási mutatóit két hasonló éghajlatú EU-tagországgal összehasonlítani. A betegség előfordulása ugyanis nem független éghajlati tényezőktől sem.

infrastrukturális szempontból kevésbé fejlett, de viszonylagos vásárlóerővel rendelkező országok általában ugyanis gyorsan magas sűrűséget érnek el. (A görög adat például meghaladja az EU átlagát.) Az egészségügyi kiadások vásárlóerő-paritáson lényegében GDP-arányosak. Mindazonáltal elgondolkodtató, hogy az évtizedekig a „legfőbb érték az ember” jelszótól hangos ország ma egészségügyi célra csak egyhatodát fordítja annak, amit néhány évtizede még e tekintetben is hasonló helyzetű szomszédja ma fordít. Görögország GNP-jét, közlekedési viszonyait (fejletlen vasúti hálózat) és a közúti hálózat fejlesztésére mozgósított EU-forrásokat figyelembe véve feltűnően kevés az autópálya ebben az országban, alig több, mint a közlekedésben is sokáig a „kollektív megoldásokat” szorgalmazó Bulgáriában.

A török csecsemőhalandóság kirívóan magas, a bolgárt is két és félszeresen meghaladó adata két tényezőre is utal, és aláhúzza a GDP-adatoknak a bizonyos alapvető jóléti mutatókkal kapcsolatos irrelevanciáját. Az egyik: az egyébként gazdasági értelemben zsákutcának bizonyuló bolgár modernizáció népegészségügyi eredményei és jövedelemnivevelláló hatása ennek a fontos mutatónak az esetében azért túlélték a gazdasági összeomlást. A másik: a Délkelet-Európa átalakuló országaiénál magasabb török fajlagos GDP hatalmas regionális és társadalmi rétegek közötti különbségeket takar. A csecsemőhalandóság a legelmaradottabb vidékek és a legpauperizáltabb társadalmi rétegek esetében kirívóan magas. Ez az átlagot nagyon le tudja rontani – hiába a jelentős méretű középosztálynak a nyugat-európaihoz közelítő jóléti mutatói – és utal a társadalmi kohézió komoly problémáira. A TBC előfordulásával kapcsolatos bolgár adat összhangban áll az elmúlt évtized gazdasági válságának társadalmi hatásáról írottakkal. Figyelembe véve, hogy Görögország vonatkozó adatai az Unión belül a legrosszabbak között vannak³⁵, ezek a számok egyben a bővítésnek ilyen hétköznapi, keveset emlegetett mellékhatásaira is ráirányíthatják a figyelmet.

3.2 Gazdasági nyitottság

A három ország szerkezeti nyitottságát az áruknak és szolgáltatásoknak GDP-hez viszonyított arányával érzékeltetjük.

³⁵ A szám Portugáliában a legkedvezőtlenebb. Ez azonban aligha független a gyarmatokról bevándorlók katasztrofális egészségi állapotának az országos átlagra gyakorolt hatásától.

7. sz. táblázat: áruk és szolgáltatások exportja

A GDP %-ában	1980	1990	1999	2000
Görögország	17,9	18,5	18,6	-
Törökország	5,2	13,3	23	23,8
Bulgária	35,7	33,1	44,1	58,5

Forrás: World Bank Development Report (2001)

A számok a három ország vonatkozásában jelentősen eltérő tendenciákat és állapotot tükröznek. *Görögország* szerkezeti nyitottsága az elmúlt két évtizedben lényegében változatlan maradt. Ez összefüggésbe hozható a görög ipar elhúzódó versenyképességi problémáival, néhány különleges helyzetű ország piacától eltekintve általában gyenge teljesítményével, illetve a „nem exportálható” szolgáltatások – elsősorban az idegenforgalom – gyorsan növekvő szerepével. *Törökországé* rendkívüli mértékben nőtt, *Bulgáriáé* a rendszerváltozást követően eleinte csökkent, később jelentősen nőtt.

A *török nyitottság* mutatóinak növekedése egybeesett a gazdaságpolitikai fordulattal. E fordulatot követően az importhelyettesítő iparosítás nyomán kialakult gazdasági szerkezet néhány év alatt átadta helyét egy, a nemzetközi munkamegosztásban való aktív részvételre épülő szerkezetnek. Ebben az eleinte³⁶ példátlanul nagyvonalú exporttámogatások szerepe alighas túlozható el. E támogatásokról e helyütt elég csak annyit elmondani: 1989-ben az export majdnem 31,5%-os, azaz közel egyharmados támogatásban részesült. A kedvezmények erőforrás-allokációt torzító hatását többen elemezték, szerepük azonban vitathatatlan volt abban, hogy a korábban intézményileg és szerkezetileg is erősen zárt török gazdaság példátlanul rövid idő alatt nyitott gazdasággá vált. [Hartler - Laird (1999)]

A *bolgár mutatók* esetében szembetaláljuk magunkat a két korszak – a rendszerváltás előtti és utáni – gyökeresen eltérő szemléletű és tartalmú külkereskedelmi statisztikai összehasonlításának problémájával. Biztonsággal csak annyi állapítható meg, hogy a nagy késéssel, de azért sikeresen kibontakozó gazdasági rendszerváltás a külgazdasági nyitottságot is növelte.

Feltűnő, hogy a három ország esetében a gazdasági fejlettség és a nyitottság sorrendje ellentétes. Jóllehet az EU-15 országainak esetében sem mutatható ki statisztikai kapcsolat a

³⁶ 1980 és 1989 között.

gazdasági fejlettség és a nyitottság között,³⁷ a három ország esetében megfigyelhető fordított összefüggés sem figyelhető meg. Valószínűsítjük, hogy az Európai Unió esetében az alacsony korreláció hátterében a gazdasági szerkezetváltás előretörése áll. A külgazdasági statisztika eszköztárával mérhető áru- és szolgáltatásexportot teljesítő ágazatok és vállalatok, vállalatcsoportok gazdasági súlya éppen a fejlettebb országokban csökken nagyobb mértékben. E vállalatok esetleg igen intenzív szereplői a nemzetközi munkamegosztásnak, nem biztos azonban, hogy ez a külgazdasági statisztikákban is megjelenik.

3.3 A gazdasági kapcsolatok EU-szervesültsége³⁸

A három ország gazdasági kapcsolatainak EU-szervesültségét az EU-kereskedelem részarányával próbáljuk meg érzékeltetni.

8. sz. táblázat: az EU részesedése a külkereskedelmi forgalomból

%, 2000-es adatok	Export	Import
Görögország	43,6	69
Törökország	51,6	44,6
Bulgária	51,2	44,1

Forrás: EIU

Törökország és Bulgária export-importjában az az EU részesedése feltűnő hasonlóságot mutat, szinte teljesen azonos volt 2000-ben. Az egyébként csak keveset exportáló Görögország kivételéből az Unió csak jóval kisebb, importjából pedig nagyobb arányban részesedik, mint a másik két ország esetében.³⁹ Míg az unióbeli exportőrök a görög piacon élnek az egységes belső piac kínálta előnyökkel, a versenyképességi hátrányokkal küszködő görög exportőrök viszonylag sikeresebbek a Görögországhoz közeli, azzal különleges földrajzi-kulturális kapcsolatban lévő országokban. Ezekben a görög üzletemberek a fejlett Nyugat legközelebbi, „kéznél lévő” képviselőiként érnek el sikereket olyan EU-beli

³⁷ A GDP fajlagos értéke és a nyitottság %-os aránya közötti korreláció együtthatója 0,457 volt (Forrás: saját számítás 1998-as Eurostat adatok alapján.)

³⁸ Görögország esetében ez értelemszerűen az EU többi tagországára értendő

³⁹ Igaz, ennél az összehasonlításnál célszerű figyelembe venni, hogy Bulgária és Törökország eggyel több EU-tagországba exportálhat, mint a már EU-tag Görögország.

versenytársaikkal szemben, melyeknek az érdeklődése lanyhább a viszonylag távoli, esetenként önmagukban csekély súlyú piacokon⁴⁰. Említést érdemel, hogy az EU-centrumhoz közelebb fekvő, társult közép-európai országok többségének exportja jóval nagyobb mértékben koncentrálódik az EU-tagországaire, mint a három ország bármelyikének külkereskedelme, beleértve Görögországot.

A szerkezeti nyitottság mellett az *intézményi nyitottságra* utaló adatok is figyelmet érdemelnek. Ez az összehasonlítás azonban ma már csak sokkal szűkebb korlátok között lehetséges, mint akár tíz éve. A Görögország intézményi nyitottságát meghatározó joganyag jelentős részben nem nemzeti hatáskörben íródik. Törökországban az intézményi nyitottság fontos elemeként számontartott nemzetközi kereskedelem feltételeit szabályozzák az EU-val létrejött vámunió előírásai. Az „*acquis*” átvételére irányuló törekvések, illetve az EU-val kötött társulási megállapodás Bulgáriában is számottevő módon befolyásolják a bulgáriai piacrajutással kapcsolatos joganyagot. A kevés és egyre csökkenő nemzeti hatáskörben maradt szabályozás sem mentes azonban a tanulságoktól.

Bulgária valamennyi volt KGST-ország közül utolsóként csatlakozott a Világkereskedelmi Szervezethez. Ezt a bolgár gazdaság különösen szoros szovjet kapcsolatai, a világgazdasági nyitás elodázhatóságának hosszantartó illúziója magyarázza. Ezzel is összefüggésbe hozható, hogy Bulgária kereskedelmének liberalizálása viszonylag hosszantartó folyamat volt. Az ipari termékek átlagos vámszintje 2000-ben az ipari termékek esetében 6,15%, a mezőgazdasági termékek esetében 18,82% volt. A vámügyintézés gyakran nehézkes, önkényes és következtelen. A szükséges okmányok köre nehezen tisztázható, az ügyintézők a megvesztegetés kikényszerítése érdekében esetenként szándékosan lassítják a folyamatokat⁴¹. Bulgária nem írta alá Világkereskedelmi Szervezetnek a közbeszerzésekkel foglalkozó Jegyzőkönyvét. Erre az európai uniós csatlakozás időpontjáig sor kerül, de addig a kormányzati beszerzések átláthatósága ugyancsak kérdéses. Egyes tevékenységek – így a banki és biztosítási szolgáltatások – többségi tulajdona külön engedélyköteles. A külföldi cégek adóhatósági kezelése gyakran szigorúbb, mint a helyi kisvállalkozásoké és a nagy állami cégeké. Ez nem a versenyegyenlőség irányába mutat. Ezek a jelenségek nagyjából azonban nem utalnak tudatos, az ország gazdasági nyitottságát korlátozni kívánó

⁴⁰ Pld. Bulgária, Románia, Jugoszlávia

⁴¹ Erről az Egyesült Államok Kereskedelmi Minisztériuma által készített jelentés számol be. [US Dep. of Trade(2001)]

gazdaságpolitikára, inkább a múlt nehezen felszámolható örökségeként túlélő, Délkelet-Európára különösen jellemző sajátosságként értelmezhetők.

Törökország az agrártermékek importját magas vámokkal korlátozza. A friss gyümölcs import vámtétele például maximum 140%, a mazsoláé 58%, a húsé 232%. (Egyes vámtételek szezonálisan változnak.) Ezek a mezőgazdasági termelésnek olyan vámvédelmet nyújtanak, melyek nem egyeztethetők össze az ágazat hatékonysági tartalékainak feltárására tett erőfeszítésekkel. Az agrárimportot emellett komoly vámonkívüli akadályok is korlátozzák, így a vámeljárás elhúzódnása és az ezzel összefüggő különböző többletköltségek. Az ipari termékek importját általában nem nehezítik ilyen akadályok. Egyetlen kivétellel: a vevőszolgálat-igényes termékek importja (pld. irodai berendezések, háztartási gépek, elektronikai termékek) engedélyköteles, csakúgy, mint a gyógyszereké. Jóllehet ez elvben nem vámonkívüli akadály – funkciója inkább a szocialista hiánygazdálkodás "ellátási felelősségével" rokon – önkényes alkalmazása a külföldi exportőrökben olykor tevékenységük korlátozásának gyanúját ébreszti. Törökország sem aláírja a Világkereskedelmi Szervezet közbeszerzésekkel foglalkozó Jegyzőkönyvének. Ezzel összefüggésben sok külföldi szállító panaszkodik az eljárások hosszadalmasságára és áttekithetetlenségére. Különösen a nagyértékű, hazai beszállítókat is érintő beszerzéseknél gyakori az eljárás lezárása, újraindítása, feltételeinek megváltoztatása, a „legjobb feltételek” ismételt és újraismételt bekérése.

Görögországban az Unión kívüli behozatalt terhelő átlagos vámszint mindössze 2,7%. Az ország esetében a piacrajutási feltételek lényegében azonosak az EU-tagországokban tapasztalhatókkal. Ezek a feltételek általában nem kereskedelemkorlátozóak, és lényegében egyes állat- és növényegészségügyi, illetve élelmiszerhigiéniai előírásokra korlátozódnak. Több nemzeti hatáskörben meghatározott korlátozás, illetve informális gyakorlat viszont felveti a nem EU-, hanem sajátosan görög protekcionizmus gyanúját. 1996 és 1998 között például a görög közszolgáltató cégeknek jogszabályi lehetőségük volt a hazai szállítók favorizálására, akár lényegesen kedvezőtlenebb ajánlat esetén is. Az ily módon létrejött szerződések összege elérte a többmilliárd dollárt. 2001. január elsejéig pedig a görög vezetékes telefonszolgáltatási ágazat el volt zárva a külföldi befektetők elől. Az Unión belül utoljára és csak nagy késéssel liberalizálták ezt az ágazatot.⁴²

⁴² EU Market Access Sectoral Reports, ill. Office of the US Trade Representative Reports alapján

A gazdasági nyitottságról a kereskedelmi forgalom alapján alkotható képet árnyalhatják a *nemzetközi működőtőke-befektetésekkel* kapcsolatos adatok.

9. sz. táblázat Teljes külföldi működőtőke (FDI) befektetés, millió USD

	1987-1992, éves átlag	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	1993-99 összesen	Teljes FDI/GDP*
Görögo.	938	977	981	1053	1058	984	700	900	6653	5.51%
Töröko.	578	636	608	885	722	805	940	783	5379	2.71%
Bulgária	34	40	105	90	109	505	537	770	2156	17.59%

Forrás: (Loewandahl 2000) (* az 1998-as GDP-adat %-ában)

Az áruk és szolgáltatások exportjának magasabb szintje nem függ össze a működőtőke jelenlétének magasabb szintjével. A görög FDI-állomány viszonylag magas értéke jól megfér az alacsony export/GDP aránnyal – a befektetések nyilvánvalóan nem az exportágazatokat, hanem az idegenforgalmat és az infrastruktúrát célozták meg. (Egyébként összhangban az ország gazdasági hagyományaival.) A bolgár GDP alacsony szintje jótékony hatással van az FDI/GDP arányra, viszont ez az arányszám félrevezető. A működőtőke nem válhatott az ország gazdasági átalakulásának motorjává. A törökországi FDI-állomány viszonylag alacsony száma – a töröknél hétszer-nyolcszor kisebb bolgár gazdaság a kilencvenes évek végén már közel hasonló értékű működőtőke befektetést szívott föl – utal a török gazdasági fejlődés egyik sajátosságára: elmaradtak az átalakuló országok működőtőke-fogadási számaira jótékony hatást gyakorló, jelentős privatizációs döntések. A volt KGST-országok többségéhez képest ezért is viszonylag alacsony a törökországi befektetések állománya.

Célszerűnek tűnik a *három ország iparának uniós integráltságát* egy, a fentieknél pontosabb képet adó mutatóval is leírni. Erre az ún. Grubel-Lloyd⁴³ mutatóval teszünk kísérletet. A mutató magas értéke két ország (ágazat) hasonló fejlettségére és szoros munkamegosztására utal. 1985 óta az Unió országainak az ágazaton belüli (intra-industry) árucserére utaló, a többi tagországgal folytatott kereskedelemre vonatkozó GL-mutatója 20-30%-kal növekedett és néhány ország⁴⁴ kivételével meghaladta az 55%-os értéket. Az Európai Unió országaival

⁴³ A mutató egy-egy iparág exportjának és importjának az egymáshoz viszonyított arányát mutatja az alábbi képlet szerint: $GL = 1 - \frac{|X - M|}{X + M}$. X egy iparág exportja, M ugyanannak az importja. A mutató két ország egymás közötti külkereskedelmi forgalmára is számolható. ([Bergs (2001)] alapján.)

⁴⁴ Görögország, Portugália, Írország és Finnország

folytatott kereskedelemre kiszámított GL-mutató⁴⁵ 1997-ben Törökország esetében 29,05, Bulgária esetében 24,57, Görögország esetében⁴⁶ pedig 20,1 volt. (Összehasonlításképpen: Németország, a Benelux államok és Franciaország hasonló mutatója 70 körül szóródott, de néhány közép-európai ország – Csehország, Magyarország és Szlovénia – is 40 körüli GL-mutatóval rendelkezik.) Ez érdekes következtetésre ad módot: egy-egy ország iparának az EU-tagországok iparával való integráltsága, együttműködésük mélysége, szervesültsége bizonyos mértékig függetlenedhet a tagság intézményi feltételeitől. Görögország két évtizedes EU-tagsága, a vámkorlátoknak már a nyolcvanas években bekövetkezett lebontása sem eredményezett az európaival szorosán integrálódó iparszerkezetet. Több közép-európai ország pedig már a vámkorlátok lebontása előtt is képes volt ilyen iparszerkezet kialakítására. (Csehország GL-mutatója például a hasonló finn, portugál és ír értéket is felülmúlja.) Törökország hasonló értéke már néhány éves vámunió után is jelentősen felülmúlta a görögöt. Bulgária GL-mutatója érzékelteti, hogy az ország iparának európai együttműködési képessége még jelentősen elmarad a csatlakozási folyamatban előbbre tartó, közép-európai országokétól. [Bergs(2001)]

3.4 Európai gazdasági integráció és politikai különút: Törökország

Törökország elmúlt két évtizede egyszerre sikertörténet és kudarc. Sikertörténet, hiszen a hetvenes évek olajválsága nyomán politikai káoszba és nemzetközi fizetési képtelenségbe sodródó, befelé forduló ország mára szerkezeti és intézményi értelemben is nyitott gazdasággal rendelkező, sok tekintetben modern ország lett. Kudarc, hiszen a délkelet-európai, sőt kelet-európai térség európai integrációs éllovasa a szovjet birodalom összeomlását követően elsőből az egyik utolsó lett. Az Unió összesen tíz volt „szocialista” országot emelt ki a sorból és helyezte az 1963 óta társult tag Törökország elé. Kudarc, hiszen a modernizáció nem érte el a gazdaság és társadalom minden szegletét, s az ország még a XXI. század elején is jócskán viseli egy „társadalomfejlődési különút” megkülönböztető jegyeit. E jegyek következménye az ország fejlettségi szintjével nehezen összeegyeztethető, pusztító pénzügyi válságokban kicsúcsosodó gazdasági-politikai instabilitás.

⁴⁵ háromszámjegyű NACE (Nomenclature générale des Activités économiques dans les Communautés Européennes) ágazatokra számolva

⁴⁶ négy számjegyű NACE-ágazatokra számolva

Elkerülhetetlen némi történelmi visszatekintés. A tényezők ugyanis, amelyek e különutat kialakították, történelmi. Feltárásuk hiányában a Törökország uniós csatlakozásának útjában álló, az ország politikai kultúráját az európai politikai kultúrától megkülönböztető jegyek sem értelmezhetők.

Az első világháború után szerveződő török állam jó kapcsolatokat ápolt szomszédjaival és a nagyhatalmakkal. A korábbi évszázadok szinte permanens orosz-török konfliktusait az immár véglegesnek tűnő balkáni rendezésnek és a Szovjetunió nemzetközi elszigeteltségének hatására korrekt, olykor-olykor szívélyes viszony váltotta föl. A szovjet „szocialista iparosítás” modelljének egyes elemei a harmincas években felfedezhetők a török gazdaságfejlesztési elképzelésekben. 1945 után ez drámai hirtelenséggel megváltozott. A világhatalmi pozíciót kiépíteni szándékozó sztálini Szovjetunió flottafejlesztési elképzelései összeütközésbe kerültek a Földközi-tengert a Fekete-tengerrel összekötő szorosok⁴⁷ ellenőrzésének fenntartásához ragaszkodó török állásponttal. Az – egyebek mellett a tengersizősökben létesítendő flottabázissal kapcsolatos – szovjet nyomással szemben Törökország csakis a Truman-doktrína eredményeképpen a térségben kötelezettségeket vállaló Egyesült Államoknál találhatott védelmet. [Bagci (2001)] Így alakult ki az a szoros viszony a két ország között, amelyet a Koreába küldött török haderő is jelképezett. A viszonylagos nemzetközi elszigeteltségből kimozduló Törökország legfontosabb partnere az Egyesült Államok, s nem valamelyik európai ország lett.

Az 1963-ban Törökország és az EK Társulási Megállapodásra lépett. Ennek jelentőségét nem becsüljük le, ha rámutatunk arra, hogy a Megállapodásnak a török gazdasági-társadalmi fejlődésre gyakorolt hatását két másik tényező is felülmúlta. Az egyik ilyen tényező a különleges amerikai kapcsolat, ezzel összefüggésben a NATO-tagság volt. Az ország kulcsintézményének tekintett hadsereg újjászerveződött, amerikai fegyvereket és tisztikara amerikai kiképzést kapott. A másik a Társulási Megállapodásnak a külkereskedelemre gyakorolt – akkor még meglehetősen marginális – hatásától független vendégmunkás-jelenség volt. Ez korábban elképzelhetetlen mértékben szélesítette a Nyugattal való személyes kapcsolatok társadalmi bázisát, megtörve annak korábbi „középosztálybeli monopóliumát”. [Brown (1992)] Ez egyben – hasonlóan a többi déleurópai országhoz – hatalmas és

⁴⁷ Boszporusz és Dardanellák

piacgazdasági értékekre épülő modernizációs lökést is adott. Erre egyébként nagyon nagy szükség is volt.

A harmincas évek állami iparosítása nyomán ugyan több, mint másfélszeresére emelkedett az ipar részesedése a GDP-ben,⁴⁸ a háborús konjunktúra, illetve az 1948-52 között összesen 687 millió dollárnyi [Rosaliyev(1994)] Marshall-segély jóvoltából pedig a gazdaság egészen az ötvenes évek közepéig viszonylag gyorsan fejlődött. Ám ez a fejlődés jellegzetesen „duális” gazdaságot eredményezett. Ebben a piaci hatásoknak kitett, nemzetközileg is versenyképes gazdasági tevékenység meglehetősen szűk térbe szorult⁴⁹, domináltak az állami kedvezményeket, monopóliumot és kvázi-monopóliumot élvező, illetve a hagyományos, nagyon alacsony hatékonyságú gazdasági formációk. Az ötvenes évek végén az állami ipar adta az ipari termelés mintegy egyharmadát. Ez az arány egészen a hetvenes évek végéig növekedett, s egyes években megközelítette az 50%-ot. (Akkoriban aligha figyelt föl bárki is arra, hogy ez a török gazdaság fejlődését a XXI. századba is elkísérő, súlyos problémák forrása lesz.) Az előbbieket egyébként nem csupán a nehézipar, a bányászat és a pénzügyi szolgáltatások terén domináltak, illetve játszottak jelentős szerepet. Olyan, csekélyebb tőkeszükségletű, kisebb méretgazdaságosságot feltételező ágazatokban is működtek állami vállalatok, mint például a könnyűipar vagy az élelmiszerfeldolgozás. Az 1980-as piacgazdasági fordulat után még több, mint egy évtizeddel is működött még állami tejüzem (SEK), cukorgyár(TSE), cipőgyár, konfekcióüzem (a Sümerbank-holding cégei).

A gazdasági fejlődés 1956-ban kezdődő lelassulásának problémáira adott válaszok magukon viselték a gazdasági etatizmus jegyeit. 1963-ban kezdetét vette az ötéves fejlesztési tervekre épülő, importhelyettesítő szemléletű gazdaságpolitika.⁵⁰ Ez a gazdasági fejlődés makroszámaira kedvezően hatott: a harmadik ötéves terv idején még a kibontakozó olajválság ellenére is 8,5%-os volt a GDP növekedése. [Rosaliyev(1994)] A tervidőszak végére azonban a török gazdaság rendkívül súlyos (belső és külső) adósságcspadába került. Ezzel párhuzamosan – az agrárium „hagyományos” formációi jövedelemtermelő képességének romlása miatt – teljesen kezelhetetlenné vált a vidéki lakosság nagyvárosokba áramlásának

⁴⁸ 1927-1938 között például 10%-ról 16%-ra [Rosaliyev(1994)]

⁴⁹ Ilyennek tekinthető volt a hagyományos török mezőgazdasági cikkek – dohány, mazsola, füge, citrusfélék, törökmogyoró - exportja

⁵⁰ 1963-67, 1968-72, 1973-78

folyamata⁵¹. (Ez a fejlődő országok jellegzetes problémája.) A fentiekkel összefüggésben kialakuló társadalmi-gazdasági káoszt 1980. szeptemberében katonai hatalomátvétel követte. Már ezt megelőzően is körvonalazódott egy új gazdaságpolitika. Ennek első lépése az 1980 januárjában⁵² meghirdetett stabilizációs csomagterv volt. E gazdaságpolitika végrehajtásának azonban a munkavállalók szakszervezeti érdekvédelmének kiiktatására képes katonai kormányzás adott különleges lendületet.

Kezdetét vette a nemzetközi sajtóban előszeretettel az „özali évtized”-ként számontartott tíz év.⁵³ Ez a tíz év egyben a török gazdaság mindmáig tartó felzárkózási kísérletének *első szakasza*. Ennek alapvető sajátossága a nemzetközi kereskedelemnek a pénzpiaci liberalizáció késleltetése mellett végrehajtott liberalizálása. Az árfolyampolitikát és az exporttámogatási rendszert a makrogazdasági stabilitásnak rendelték alá, és a reálberek jelentősen zsugorodtak. Ennek eredményeképpen erőteljes exportnövekedés indult be. 1981-82-ben két év alatt közel megkétszereződött a török kivitel, az ország elkezdte ledolgozni nemzetközi adósságát. A török textilruházati ipar egy évtizeden belül az EU legnagyobb, 1992-ben 10%-ot meghaladó piaci részesedésű szállítójává vált. [Financial Times(1993)] Az évtized végére a török iparnak mintegy háromnegyede európai értelemben is versenyképesnek bizonyult. [Brown(1992)] A hetvenes években elmaradt beruházások pótlására jelentős kormányzati infrastrukturális fejlesztések kezdődtek, ám ezek és az állami vállalatok veszteségei inflációs nyomást eredményeztek: 1988-ra az inflációs ráta 80% fölé emelkedett. Az 1982-es év 25%-os inflációs rátáját azóta sem sikerült elérni, a pénzromlás az 50-100%-os sávban állandósult. [Financial Times(1994)] 1987-ben népszavazás döntött a katonai hatalomátvételt követően „eltiltott” politikusok⁵⁴ visszatéréséről a politikai életbe. A török parlamenti demokráciából így kikerültek az utolsó, a katonai kormányzat által beépített „biztonsági elemek”. Az azévi, előrehozott választások így már igazi politikai küzdelmet eredményeztek. A munkavállalói érdekérvényesítés feltételei ettől kezdve gyökeresen megváltoztak. A következő, 1991-es parlamenti választásokat megelőző években a munkavállalói érdekvédelem nyomásának többé ellenállni nem akaró, populistává váló kormányzat pedig végleg elfogadta a reálberek nagyfokú emelkedését. 1987 és 1991 között a a feldolgozóipari reálberek 120%-kal, a

⁵¹ Elsősorban Isztambul, Ankara, Izmir. A folyamat sebességére meggyőző bizonyítékkal szolgál az ötvenes-hatvanas évekbeli Isztambul várostérképének egy maival történő összevetése. A város lakossága mintegy 40 év alatt megtízszereződött és ma meghaladja a tízmilliót.

⁵² 1980. január 24-én jelentették be a török lira 70%-os leértékelését és a központilag szabályozott árak jelentős emelését. Ezeknek az intézkedéseknek a hatására a reálbér 1980-ban 30%-kal csökkent.

⁵³ 1980-89. (Ennek első két évében Turgut Özal gazdasági csúcsmiszter, később miniszterelnök volt.)

⁵⁴ Köztük a későbbi időszak két meghatározó politikai figurájának, Süleyman Demirelnek és Bülent Ecevitnek a visszatéréséről.

közalkalmazotti bérek pedig 200%-kal nőttek. [Yilmaz(2001)] A modell tartalékai ezzel összefüggésben az évtized végére kimerültek.

A *második szakasz* sajátossága a tőkepiacok liberalizációja volt, ennek jelképes kezdőlépéseként hirdették meg a török líra konvertibilitását 1989-ben. Ezt a megnövekedett bérköltségek és költségvetési deficit kényszerítették ki. A lépést az a feltételezés mozgatta, hogy a vállalatok és az állami költségvetés a jelentős hatékonyságjavulást elérő pénzpiac jóvoltából olcsóbban és rugalmasabban jutnak forrásokhoz. A török pénzpiac megnyílt a külföldi befektetők előtt, ám ezzel párhuzamosan a Központi Bank kezéből kicsúszott az árfolyam- és a kamatpolitika szabályozása. 1994-ben az ország megtapasztalta az első olyan pénzügyi válságot, amelyben a makrogazdasági egyensúlyhiány drasztikus pénzügyi, illetve munkaerőpiaci korrekciókat kényszerített ki.⁵⁵ A török líra árfolyama 1994 januárja és áprilisa között például mintegy harmadára zuhant, a feldolgozóipari bérek pedig ugyanabban az évben 35%-kal csökkentek.

Az 1995-ben az Európai Unióval aláírt vámuniós megállapodás ellentmondásos helyzetben lévő országot talált. *Egyfelől* a török gazdaság ekkor már lényegesen nyitottabb és mikrogazdasági értelemben integráltabb volt, mint Görögország (de akár Spanyolország vagy Portugália is) uniós csatlakozásának időpontjában. *Másfelől* mindegyik felsorolt országra, így Törökországra is az állam erős gazdasági, többek között tulajdonosi szerepvállalása volt jellemző. Ez meglehetősen kontrasztban állott a pénzpiacok liberalizációjával. Törökország előtt ráadásul fenyegetően magasodott a nyolcvanas évek görög gazdasági kudarcainak a példája. Ez arra figyelmeztetett, hogy csupán az Unió vámmentes ipari árucseréjében való részvétel, illetve a közös vámtarifa alkalmazása nem garantálja a versenyképesség erősödését és a gazdasági fejlődés meggyorsítását. Ehhez az állami szerepvállalásnak, így az állami pénzügyi támogatások-ösztönzések bonyolult és továbbélő rendszerének a visszaszorítása szükséges. [Harrison-Rutherford-Tarr(1996/1)]

Az állami vállalatok hagyományos, a választói bázis manipulálásában kicsúcsosodó szerepe azonban az egyébként jelentős és mélyreható piaccgazdasági reformokat követően sem csökkent. Az első reformok bevezetése óta eltelt két évtizedben eddig kormányzó egyik politikai erő sem jutott el e téren a szavakon túlmenő, radikális reformlépésekig. Ez olyan

⁵⁵ Hasonló, még erősebb válság robbant ki 2001-ben is.

rövidtávú politikai költségekkel járna, melyek majdnem biztos hatalomvesztést eredményeznének, ezért a jelenlegi politikai erők által nem vállalhatók. [Cizre-Sakallioğlu-Yeldan (1999)] Az Európai Unió többi mediterrán országa – ha késéssel is, csak az uniós tagságot követően, de – végrehajtotta ezeket a reformokat. Ezek olyan országok⁵⁶, melyek mindegyikére jellemző volt a választói bázis manipulációjának, illetve a klientúraépítésnek a politikai érdekeitől sem mentes állami szektor.

Yilmaznak az Alesina-Drazen által javasolt kutatási módszert követő, azt kiegészítő tanulmánya kísérel meg a török stabilizációs programok eddig kizárólag átmeneti sikert, hosszabb távú makrogazdasági egyensúlyt nem eredményező hatásának miéртjére választ adni. Gondolatmenete szerint a parlamenti demokráciáknak sajátossága, hogy a mindenkori politikai elit hajlamos érdekcsoporttá szerveződni. Ennek veszélye különösen nagy, ha a fennálló intézmény- és társadalmi normarendszer (erkölcsi értékrend) manőverezési lehetőségeiket nem szabja szűkre. A fejlett intézményi és társadalmi kontrollmechanizmusokkal és civiltársadalommal rendelkező országokban a társadalom képes a politikai elit ellenőrzésére. (Különösen fontosak a független és jól működő igazságszolgáltatás és a belső működésüket tekintve is demokratikus politikai pártok.) Törökország nem ilyen ország. Az elit ezért képes arra, hogy rendkívül erős érdekcsoporttá szerveződve a kormányzati gazdasági hatalmat az osztársadalmi érdektől függetlenül saját hatalmának folytonosságát és saját gazdasági érdekeit előmozdítandó használja föl. A tartós makrogazdasági stabilizáció ugyan osztársadalmi érdek, de nem érdeke a politikai elitnek. Nem is került eddig sor rá. [Yilmaz(2001)]

A makrogazdasági instabilitás ugyanolyan megkülönböztető jegye Törökországnak, mint a fegyveres erők kontrollja alá helyezett, korlátozott parlamenti demokrácia. Az előbbinek két tünete a napjainkig⁵⁷ kezelhetetlennek bizonyult infláció és az Unió többi tagországában – sőt, az átalakuló országok többségében is – ismeretlen mértékű gazdasági teljesítményingadozás. A török mikroszféra szinte valamennyi teljesítményadata jobb, mint akár három-négy, a csatlakozási folyamatban előbbre sorolt országé.⁵⁸ Ezzel szemben áll azonban egy súlyos negatívum.

⁵⁶ Elsősorban Olaszország, Spanyolország és Görögország

⁵⁷ Tanulmányunk 2002-ben íródott.

⁵⁸ Bulgária, Litvánia, Románia, esetleg Lettország

Törökország politikai intézményrendszere, különösen szélesebben értelmezett politikai kultúrája nem volt képes a legtöbb tagjelölt országban megfigyelhető gyors átalakulásra. A makrogazdasági instabilitás jelenségeit ezen átalakulás hiányával magyarázzuk. (4. Tézis)

Olyan jelenség ez, amelyik az egyébként esetleg nehezen értelmezhető „civilizációs különbségek” valós tartalmával szembeesítheti a bővítési folyamat döntéshozóit.

4. INTEGRÁCIÓS DIMENZIÓ

4.1 Regionális konfliktusok, regionális együttműködés és az Európai Unió

A térség és ezen belül a három ország egymásközi kapcsolatai bővelkednek a konfliktusokban. Ezek a térség országainak EU-integrációs törekvéseire negatívan hatnak. Az EU 1993-as „koppenhágai” feltételeiben kiemelt szerepet kapott ezek megoldása. Némelyikük ma már ugyan nem akadályozza a térség fejlődését, néhányuk azonban figyelmeztet a régió sokat emlegetett instabilitására. Így Bulgária és Görögország a második Balkán-háborúban⁵⁹ szemben állt egymással. Területi vitájuk az első, majd a második világháború során folytatódott. Különösen érzékenyen érintette a bolgár közvéleményt, hogy mindkét háború után – vesztes országgént – át kellett égei-tengeri kijáratát engednie Görögországnak. Jelentős kisebbségi probléma hiányában azonban a konfliktus mára megszeli. Törökország és Bulgária viszonyát is erősen terhelte a kisebbségi kérdés. A viszály 1984 táján ismét fellángolt és a két ország kapcsolatának megromlásához vezetett. A folyamat 1989-ben százezres nagyságrendű bulgáriai török kisebbség emigrációjában csúcspontot ért el. A kilencvenes évek bulgáriai belpolitikai fordulata azonban jótékonyan és csillapítólag hatott a konfliktusra.

Az ugyancsak történelmi gyökerű görög-török konfliktus ezekkel ellentétben még nem veszítette el potenciális robbanékonyságát. Sőt, Ciprusra is kiterjedő vonatkozásai miatt túlmutat a két ország viszonyán. Ez a konfliktus ráadásul két NATO-tagország, illetve egy EU-tagország és egy, az EU bővítési folyamatában szerepet kapott ország konfliktusa. Ez a két szervezet konfliktusmegoldó képességének is állandó próbatétele. A görög-török viszályt,

⁵⁹ 1913 június-augusztus

mint a térséget destabilizáló tényezőt a Jugoszlávia felbomlásával, illetve az albán kisebbségekkel kapcsolatos fegyveres konfliktusok a kilencvenes években háttérbe szorították. A nemzetközi közvélemény figyelme jóval nagyobb mértékben irányult ezekre, mint az imeai incidenstől⁶⁰ eltekintve inkább lappangó görög-török érdekellentétre. A szemben álló felek gazdasági és katonai potenciálja, illetve egy esetleges fegyveres konfliktus nemzetközi összefüggései miatt azonban a görög-török ellentét biztonságpolitikai jelentősége messze meghaladja az egykori Jugoszlávia területén lezajlott polgárháborúkéét.

A három ország jelenleg is élő konfliktusait két csoportra oszthatjuk. Ezek mindegyike valamilyen módon hatással van az EU-csatlakozási folyamatra.

i.) egymás közötti konfliktusok

Görög-török:

- Görögország jogot szerzett tengeri határainak hat mérföldről tizenkét mérföldre történő kiterjesztésére. E jog érvényesítése megakadályozná néhány fontos török kikötő – elsősorban Izmir – akadálytalan megközelítését. A kiterjesztés⁶¹ – a török érvelés szerint – az Égei-tengert „görög beltengerré” változtatná, ezért a török fél ragaszkodik a „status quo” fenntartásához. Török szempontból a hajózás szabadsága, görög szempontból pedig az Égei-tenger szigeteinek a biztonsága elsődleges érdek, a másik fél által történő megsértése „casus belli.” Két elsődleges, kölcsönösen katonai fenyegetésekkel is hangsúlyozott érdek feszül egymásnak. Ez, valamint a mindig jelenlévő katonai erő teszi az égei-tengeri konfliktusokat különösen robbanásveszélyessé. Görögország ugyan általában maga is elkötelezettje a hajózás szabadsága ügyének, ám ebben az esetben a török nyomást hajlamos további, az égei-tengeri görög befolyás korlátozását célzó lépések előfutárának tekinteni. Az általa tanúsított ellenállás is ennek megfelelő. [Newhouse(1997)]

⁶⁰ 1996. januárjában az Imea nevű, néhány száz négyzetméteres égei-tengeri sziget birtoklása körül kirobbant viszályban a két ország fegyveres ereje közel került a katonai összecsapáshoz. Ennek elhárításában nagy szerepet játszott az amerikai, illetve a NATO-diplomácia. Mindkettő a két fél értésére adta, hogy a konfliktusban egyik fél sem számíthat semmilyen támogatásra.

⁶¹ Az 1982-es ENSZ Tengerjogi Konvenciót a görög parlament 1995-ben ratifikálta

- A Ciprussal kapcsolatos probléma bonyolultabb, ugyanakkor kevésbé robbanásveszélyes. A görög fél – az égei-tengeri problémával ellentétben – nem hangsúlyozza, hogy a szigettel kapcsolatosan kész a fegyveres konfliktus vállalására. (Ennek hátterében a sziget földrajzi fekvése áll: bármilyen, Cipruson folyó hadművelet esetén a török fegyveres erő jelentős helyzeti előnyt élvez.) A konfliktus lényege: Ciprus görög lakói ragaszkodnak ahhoz, hogy a központi kormány hatásköre az egész szigetre kiterjedjék. Egy önálló ciprusi török állam számukra nem elfogadható, míg ennek valamilyen formája a sziget föderációs kormányzását célzó elképzelések megvalósítása esetén is alapvető török követelés. Az 1974, illetve 1983⁶² óta megoldatlan probléma a szigetország, illetve annak török katonai megszállás alatt nem álló része, a Ciprusi Köztársaság EU-csatlakozása kapcsán került ismét az érdeklődés középpontjába. A görög félnek sikerült összekapcsolnia a Törökországgal létrehozandó vámunió, illetve a török teljes jogú tagság kérdését a sziget megosztottságának rendezésével. Az EU ennek keretében elfogadta, hogy 1998 folyamán megkezdődjenek a Ciprusi Köztársaság csatlakozásáról folytatandó tárgyalások. Az 1999. decemberi, a Törökországgal folytatandó csatlakozási tárgyalások megkezdéséről hozott „helsinki döntés” ugyancsak feltételül szabta az előrelépést Törökország elhúzódó konfliktusainak, így a ciprusi problémának a megoldásában. [Barry(1999)]

- A Balkán-félsziget muzulmánjainak kisebbségi és vallási joga a török külpolitika figyelmének középpontjában áll. Ezen belül a mintegy százezernyi görögországi török jogainak korlátozása különösen érzékeny pont. Ilyen korlátozás a görögországi török kisebbség létének tagadása, a kisebbségi szervezetek elnevezésében a „török” jelző tiltása, a török közösség vallási vezetőválasztási jogának – azaz a „muftik” kinevezésének – a megvonása, a töröklakta területeken érvényes mozgáskorlátozások.⁶³ Ezek bőséges dokumentációjával szolgál az Európai Rasszizmus- és Intoleranciaellenes Bizottság jelentése.[ECRI(2000)]

⁶² A sziget északi részének török megszállása, illetve az Észak-Ciprusi Török Köztársaság kikiáltása

⁶³ Sok hasonló vonással találkozhatunk a török államnak a kurd kisebbséggel kapcsolatos intézkedéseiben.

- A délkelet-anatóliai kurd szeparatista törekvések görög támogatása a török kormány által a 90-es években gyakran hangoztatott vád volt. Öcalan elfogását és a PKK tevékenységének jelentős visszaszorulását követően a török szempontból különösen kényes probléma nagyrészt elvesztette életét. [Török(1999)]

E konfliktusok súlyát növelik a két ország közötti kapcsolatokat terhelő lélektani elemek, beleértve az öt fegyveres konfliktus⁶⁴ tudati örökségét. A görög sajtó és közvélemény Törökországgal kapcsolatos alapállására a fentiek alapján felesleges kitérni.

Bolgár-török:

- A nyolcvanas években elmérgesedő, a bulgáriai török kisebbség erőszakos asszimilációból fakadó konfliktus mára nagymértékben vesztett éléből. Időről-időre azért fellángol, ilyenkor például egy-egy török politikusnak a török kisebbség oktatási jogait követelő szavaira reagál hevesen a bolgár sajtó. Bulgária mindazonáltal nem ismeri el a milliós török kisebbség korlátozások nélküli, így az egyházi képzésre is kiterjedő jogát az anyanyelvi oktatásban. Ezt olyan bolgár belügynek tekinti, amellyel kapcsolatban a török államnak nincsenek jogai és nincsen felelőssége. [Kentel(1996)]
- Hasonlóan Görögországhoz, Bulgária is gyanakvással figyeli a balkáni muzulmán kisebbségekkel – így a koszovói albánokkal és a bosnyákokkal – kapcsolatos török lépéseket. Ebben gyakran vélik felfedezni ezeknek a „politikai iszlámmal” történő megismertésére irányuló törekvéseket. Jóllehet a török kormányzat alapvető irányultsága ezt kizárja, egyes, nem kormányzati körökből származó támogatás esetében ez nem elképzelhetetlen.

Görög-bolgár

- a hidegháborús szembenállás, különösen a görög polgárháború hatására megromlott államközi kapcsolatok az elmúlt negyedszázban jelentősen

⁶⁴ A két ország fegyveres erői öt alkalommal csaptak össze: 1821-28, 1897, 1912, 1919-22, 1974 (Ciprus)

javultak. A görög közvélemény ennek ellenére kevés rokonszenvvel tekint Bulgáriára. Ennek időnként politikusok is hangot adnak.⁶⁵ Macedóniához hasonlóan a görög sajtóban túltengenek az ország problémáit, így a bűnözést és a szegénységet hangsúlyozó írások. [Dimitras(1996)]

ii.) A három ország konfliktusai a térség többi országaival

Görög-macedón

- a macedón állam elnevezésével kapcsolatos görög követelés kompromisszummal zárult. (Mint ismeretes, 1992-ben Görögország EU-tagságát is kihasználva próbálta meg elérni, hogy az új állam hivatalos elnevezésében ne forduljon elő a „macedón” szó.⁶⁶ A görög javaslat szerint az állam Szkopjei Köztársaság, esetleg Vardari Köztársaság lehetett volna. Még ma is megfigyelhető a görögországi közbeszédben az erős tartózkodás az új országnak, illetve lakóinak „macedónként” történő említésétől. A macedón fél ragaszkodott a „Macedón Köztársaság” elnevezéshez. Az EU közreműködésével kialakított kompromisszum eredménye az ország mai neve, az angolul FYROM rövidítéssel jelölt „Egykori Jugoszláv Macedón Köztársaság”. A konfliktus mára vesztett éléből, Görögország ennek ellenére nem adta föl eredeti, az EU-ban is csekély támogatottságot élvező pozícióját. [Roudometof(1996)] Emellett a görög sajtót változatlanul igen ellenséges hang jellemzi Macedóniával kapcsolatban. Lakóira rendszerint csak „szkopjeiként” hivatkoznak, s rendszeresen az ország elmaradottságát, szegénységét taglaló írások. Rendszeresen visszatérő elem a görög tájékoztatásban: ország a Balkán stabilitását veszélyeztető tényező. [Dimitras(1996)]

⁶⁵ Theodor Pangalos későbbi külügyminiszter 1994-es kijelentése (leírja a Nea c. napilap 1994. december 16-i száma) idézhető. A későbbi külügyminiszter, akkori PASOK képviselő Trákia tartománnyal kapcsolatban kijelentette: „soha bolgár nem teszi be ide a lábát, soha ellenség el nem ragadja.”[Dimitras(1996)]

⁶⁶ Macedónia 1991. november 17-én kiáltotta ki függetlenségét. December 4-én Görögország bejelentette, hogy az új állam elismerését feltételekhez köti. Ilyen feltétel volt a Görögország elleni propagandatevékenység felfüggesztése, a Görögország területi integritásával kapcsolatos macedón garancia és a „névhasználat” korlátozása.

Bolgár-macedón

- A két ország történelmi eltérő nézetet vallanak a macedón nemzet önállóságát illetően. Hasonló viták kísérik a macedón nyelv önállóságának kérdését is. 1991-ben Bulgária elsők között ismerte el az önálló macedón államot, de ez nem terjedt ki az önálló macedón nemzet elismerésére. A kétoldalú kapcsolatok fejlesztését az első években akadályozta, hogy a bolgár fél nem volt hajlandó az államközi megállapodásokba semmilyen, a macedón nyelvre való utalást belefoglalni. Ez a bolgár álláspont szerint ugyanis a bolgár nyelvnek csupán egy dialektusa. Egy ideig ezért ilyen megállapodások sem jöhettek létre. A vita a tudományos szférán túlmutató jelentőségű, bár olyan kérdésekben csúcsosodik ki, mint pld. a szófiai Macedón Történelmi Intézet, illetve a szkopjei Macedón Nyelvi Intézet léte, szerepe, tevékenysége. 1998-at követően – az alapvető vitás kérdések megoldatlansága ellenére – a két ország kapcsolatai javulni kezdtek, amit több magasszintű látogatás is jelzett⁶⁷. (Erre magyarázattal szolgálhat, hogy Macedóniában hatalomra került a konzervatív Macedón Demokrata Nemzeti Egységpárt,⁶⁸ így mindkét országban hasonló politikai erő kormányzott.) [Mac. Sc. Inst.(2000)] [Büchschütz(2002)]

Regionális együttműködés

A térséggel kapcsolatos összefoglaló elemzéseknek visszatérő eleme a regionális együttműködés, ezen belül a regionális kereskedelem alacsony szintje. A teljes balkáni térség⁶⁹ országaiban a régió belüli kereskedelem nagyon alacsony, a korábbi Jugoszlávián belüli kapcsolatoktól eltekintve egyetlen ország esetében sem haladja meg a 10%-ot. Egyetlen olyan balkáni ország sincsen, melynek legfőbb partnere egy másik térségbeli ország volna. Előfordul, hogy két ország között sincsen, vagy csak egészen elhanyagolható a külkereskedelmi forgalom. (A korábbi kereskedelmi forgalom egy részének megtartása azoknak a tagországoknak az esetében volt lehetséges, melyek politikai kapcsolatai nem romlottak meg. Így pld. Szerbia és Macedónia vagy Horvátország és Macedónia között.) A

⁶⁷ Így Sztojanov bolgár elnök 2000. májusi, Parvanov új bolgár elnök 2002. februári szkopjei látogatása

⁶⁸ VMRO-DPMNE

⁶⁹ Albánia, Bosznia-Hercegovina, Bulgária, Horvátország, Görögország, Jugoszlávia, Macedónia, Románia, Törökország

meglévő kereskedelem is csökkenő tendenciát mutat. A működőtőke-befektetések ugyancsak alacsonyak, és elsősorban a Törökországból, illetve Görögországból származóakra korlátozódnak. Valamennyi balkáni ország kereskedelmi kapcsolatainak a súlypontja áthelyeződött az Európai Unió országaira, ezek részesedése a teljes forgalomnak 40-80%-a. A legnagyobb súllyal szereplő EU-tagország Németország és Olaszország. [Gligorov(1997) [Bishov(1999)] [IAI(1999)]

Példával szolgálhatnak Bulgária vonatkozó adatai. 1998-ban exportjából 49,7%-kal, importjából 45,2%-kal részesedett az EU. A többi balkáni ország részesedése 5,4%, illetve 1,6% volt⁷⁰. A legnagyobb befektető országok rangsorában Görögország az 5., Törökország pedig a 14. helyet foglalta el.⁷¹

A fenti, vázlatosan felsorolt adatok is utalnak arra, hogy a térség országai – beleértve a vizsgált három országot – számára a regionális együttműködés semmilyen értelemben és semmilyen megközelítésben sem jelenti az európai integráció alternatíváját. Erre utal a térség legfigyelemreméltóbb együttműködési kezdeményezéseinek, a Fekete Tengeri Gazdasági Együttműködési Övezetnek,⁷² a Balkáni Regionális Együttműködési Tanácsnak,⁷³ a Balkánközi Együttműködésnek (IBC, illetve Délkelet-Európai Együttműködési Folyamat-SEECP)⁷⁴, a Délkelet-Európai Együttműködési Kezdeményezésnek (SECI)⁷⁵, illetve a

⁷⁰ Forrás: Foreign Trade of Bulgaria, 1998. National Statistical Institute, Sofia

⁷¹ Forrás: Agency for Foreign Investment, Sofia.

⁷² Black Sea Economic Co-operation Zone, BSEC. A szervezetet, elsősorban török kezdeményezésre 1992. június 25-én alapította 11, részben a Balkánon kívüli ország. Az alapítók között volt Albánia, Bulgária, Görögország, Románia és Törökország. A szervezet célja a tagországok földrajzi közelségéből adódó gazdasági lehetőségek kihasználásának előmozdítása volt, beleértve a hidegháborús szembenállás miatt különösen elhanyagolt fekete-tengeri és tengeremelléki közlekedési, szállítási és hírközlési infrastruktúra fejlesztését. Alapítóinak szándéka szerint a BSEC idővel a neo-regionalizmus követendő, példaértékű modelljévé fejlődhet. A kezdeményezés elkerülte, hogy sok társához hasonlóan teljes mértékben a papíron maradó elképzelések szószólója legyen. Folyamatos működéssel hívja föl a figyelmet magára, ennek ellenére átütő eredményeiről aligha lehet beszélni.

⁷³ Balkan Regional Co-operation Council, BRCC. A görög diplomácia a kilencvenes évek első felében próbálta meg újtárra indítani. Szándékai szerint Albánia, Bulgária, Románia és a volt jugoszláv tagköztársaságok európai integrációját görög vezetéssel elősegítő tömörülés lett volna, a jugoszláv fejlemények és a görög kezdeményezés viszonylagos súlytalansága folytán azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket.

⁷⁴ Inter-Balkan Co-operation, IBC vagy Southeast European Co-operative Process, SEECP. A kezdeményezés az 1934-ben aláírt első, illetve az 1954-ben aláírt második Balkán-paktum hagyományait kívánta folytatni. (Az elsőt valamennyi balkáni ország aláírta, a másodikat csak a hidegháborús szembenállásban a nyugati oldalon álló két balkáni ország és Jugoszlávia.) Ennek jegyében tették közre 1996-ban azt a Nyilatkozatot, melyben az aláírók egységes álláspontot képviselve elkötelezték magukat az európai integráció mellett.

népszerűen csak „Royamount-folyamatként”, másnéven Délkelet-Európai Stabilitási és Jósomszédsági Folyamatként⁷⁶ ismert kezdeményezésnek a sorsa. [Ceviköz(1998)] Ezek alapvetően két csoportra bonthatók. Egy részük az euroatlanti integrációs szervezetek közreműködésével és ösztönzésére, gyakran ezen integráció előkészítése érdekében jött létre. (SECI, Royamount) Ezek legalább formális működését a külső támogatás és ezen szervezetek tekintélye szavatolja. A másik részük helyi kezdeményezésre jött létre. (BRCC, IBC, SIECP)

A délkelet-európai térség regionális szerveződései nem mentesek valamilyen lokális konfliktus logikáját tükröző „átkaroló” diplomáciai lépés szándékától. Ezekben az esetekben az „összbalkáni érdek” jelszavai mögött nem nehéz felfedezni a szembenálló fél „bekerítésének” törekvéseit. (5. Tézis)

E konfliktus elsősorban a Görögország és Törökország közötti. Ezek a kezdeményezések ezért vagy nem is tudtak erőre kapni, vagy legalábbis eredeti, gyakran eleve korlátozott célkitűzéseikhez képest is csak szerény eredményeket tudnak felmutatni. A Balkán gazdasági potenciálja csekély, európai függése és megosztottsága feltűnő. Ez kizárja, hogy akár az európai integrációtól elforduló, egy-egy országban időnként a hangjukat hallató, jellemzően kisebbségi erők is ennek az integrációnak az alternatívájaként tekintsenek a térségre, annak országaira s azok bármilyen létező vagy létrehozandó együttműködési szervezetére. Ilyen erők egyébként elsősorban Törökországban jelentkeznek. Az ország európai integrációs perspektívájának bizonytalansága, teljes jogú tagságának lebegtetése és az előzőekben taglalt kettős civilizációs identitása táplálja törekvéseiket. Ám alternatívaként ők sem a balkáni együttműködésre, sokkal inkább az Oroszországgal, Kínával, Közép-Ázsiával kiépítendő kapcsolatokra tekintenek.

⁷⁵ South East Europe Co-operative Initiative (SECI). Az Egyesült Államok által 1996-ban elindított kezdeményezés volt az első, amelyik kísérletet tett az EU és a NATO, valamint a délkelet-európai országok közötti háromoldalú együttműködés kereteinek megteremtésére. Céljai elsősorban gazdaságiak, ezen belül különösen határmenti térségek, illetve általában a balkáni országok együttműködési infrastruktúrájának fejlesztése.

⁷⁶ Process of Stability and Good-neighbourliness in Southeast Europe. A kezdeményezést elindító magasszintű találkozóra az 1995. decemberi, Bosznia-Hercegovinával foglalkozó párizsi béketárgyalásokkal egyidejűleg került sor Royamountban. Ennek célja az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet keretében kidolgozott Európai Stabilitási Megállapodás balkáni alkalmazhatóságának vizsgálata volt. Később az Európai Unió befogadta a kezdeményezést melynek középpontjában a jószomszédi kapcsolatok és a regionális együttműködés fejlesztése áll.

4.2 Integrációs érettség és intézményi fejlettség

Az integrációs érettségnek létezik egy, a közgazdasági-statisztikaitól eltérő, inkább intézményi megközelítésű, elsősorban az *acquis* alkalmazásának irányába tett kormányzati intézkedések lendületével és eredményességével leírható kritériumrendszere is. Az ennek való megfelelés az EU országértékeléseiben is megkülönböztetett szerepet kap. Arról, vajon ennek milyen mértékben felel meg egy tagjelölt, Bulgária és Törökország esetében az EU éves országjelentései viszonylag megbízhatóként elfogadható eligazítást nyújtanak⁷⁷. [Commission of the EU(2000)(2001)] A megfelelés vizsgálata Görögország esetében egyrészt értelmetlennek tűnhet, másrészt a vonatkozó országjelentés hiányában nehezebb, sőt, kifejezetten problematikus is. (A különféle eredetű, szemléletű és követelményrendszerű értékelések összevetése csak korlátozott érvényű lehet.) Meglepő módon azonban a Görögországgal foglalkozó egyéb forrásokból biztonsággal leszűrhető a következtetés: ha az országról a csatlakozásra várókról készíttethez hasonló jelentés készülne, nem hiányoznának belőle az elmarasztaló megjegyzések. Ezért ha korlátozottabb és eltérő források alapján is, de Görögország értékelésére is kísérletet teszünk. Erre elsősorban az emberi jogok területén adódik lehetőség, e területen ugyanis több nemzetközi szervezet is kiterjedt információs bázis alapján figyeli valamennyi európai országot. Az EU országjelentéseiben fontos szerephez jutó egyéb, főleg gazdasági területeken viszont ilyen figyelőrendszerek általában nem működnek.

Az EU a tagjelöltek intézményi érettségét a már a Csatlakozási Partnerségnek az első, 1997-es országjelentést megelőző dokumentumában felállított, részben a koppenhágai követelményekből levezetett feltételrendszer⁷⁸ alapján próbálja meg elbírálni. E bírálat fókuszában alábbi problémakörök, illetve ágazatok állanak:

Politikai feltételek (nemzeti kisebbségek és egyéni jogok védelme) - Gazdasági reform (piacgazdasági intézmények) – Gazdaságpolitika (felzárkózás, euro, stabilitás) - A

⁷⁷ Az országjelentések szemléleti korlátairól és inkonzisztenciájáról a későbbiekben még szólunk. Ezek problematikusága ellenére a jelentések komoly információtartalmúak és sok részletkérdésben mérvadónak tekinthetők.

⁷⁸ Az 1993. júniusi koppenhágai EU-csúcstalálkozó alkalmával hozták nyilvánosságra ezeket a követelményeket

közigazgatás megerősítése (a közhivatalnoki kar és igazságszolgáltatás képzettsége, pénzügyi ellenőrző és adóigazgatási szervezetek) - Belső piac (versenypolitika, közbeszerzések, állami támogatások, piacfelügyelet, fogasztóvédelem) - Igazság- és belügy (határvédelem, bevándorlás- és vízümpolitika) – Mezőgazdaság (földpiac- és nyilvántartás, képesség a KAP⁷⁹ alkalmazására, vidékfejlesztés) – Halászat (képesség a közös halászati politika alkalmazására) – Energiaágazat (hatékonyság, biztonság és a források diverzifikációja) - Közlekedés-szállítás (biztonsági előírások és a európai folyosókkal kapcsolatos fejlesztések) – Foglalkoztatás és társadalompolitika (munka- és közegészségügy, munkavédelem foglalkoztatáspolitikai intézmények, társadalmi párbeszéd) – Környezetvédelem (monitoring-rendszerek, a fenntartható növekedés feltételeinek számonkérése) – Regionális-kohéziós politika (képesség az EU hasonló célú programjaiban való részvételre).

Megjegyzendő, hogy e szempontrendszerben keveredik a tisztán ágazati és a különféle gazdaság- és társadalomszervezési funkciókra összpontosító megközelítés. E következtetés magyarázatául szolgálhat azonban, hogy az elemzők az érettség feltételeként általában nem valamilyen számszerűen kifejezhető teljesítmény-mutató bizonyos értékét adják meg, hanem inkább az intézményi-jogszabályi keretek minőségéből vonnak le következtetéseket. (Ezalól kivétel a gazdasági teljesítmény, ennek nemzetgazdasági mutatói – a „megfelelő/nem megfelelő” minősítés mellőzésével – következetesen szerepelnek az országjelentésekben.) A mérhető teljesítményű ágazatok és a csak közvetve felbecsülhető eredményességű gazdaság- és társadalomszervezési funkciók együttes értékelése azonban e szempontok alapján nem tűnik problematikusnak. A merevnek tűnő szempontrendszer azonban értelemszerűen meglehetősen rugalmas, például Bulgária és Törökország értékelésében is alapvető különbségek fedezhetők föl egy-egy szempont súlyát és tartalmát illetően.

	<i>Bulgária</i>	<i>Törökország</i>	<i>Görögország</i>
Politikai feltételek	Teljesíti koppenhágai feltételeket. Gyenge pontok: igazságszolgáltatás, roma integráció. A roma kisebbség továbbra is széleskörű társadalmi megkülönböztetéstől	A demokratikus politikai berendezkedés alapelemei léteznek, de lassú a demokráciát és a jogállamiságot szavatoló intézményi reformok üteme. Nem megoldott a hadsereg	A demokratikusnak tartott európai országok közül Görögországban a kegykorlátozottabb a sajtószabadság.

⁷⁹ KAP: Közös Agrárpolitika (A CAP - Common Agricultural Policy - mintájára.)

	<p>szen-ved. A kormány politikai elkötelezettségét a helyzet javítására nem követték konkrét lépések.</p>	<p>civil ellenőrzése. A helyzet az ország délkeleti, döntően kurd lakta területein lényegében változatlan. Nem javultak a nemzeti kisebbségek lehetőségei nyelvi és kulturális önazonosságuk kifejezésére. Az alkotmányos, jogi és közigazgatási téren történt előrelépés ellenére az emberjogi helyzet nem kielégítő. A kedvező gesztusok ellenére nem volt haladás a ciprusi probléma rendezését illetően.* A viszony Görögországgal további javult.**</p>	<p>Majdnem valamennyi új közép-európai demokráciában és több balkáni országban is szabadabb a sajtó. [Freedom House (2000)] Súlyos problémák a roma integráció és törvény előtti egyenlőség terén, rendszeres rendőri brutalitás a bevándorlók és a roma kisebbség tagjai ellen. [OSCE HCNM⁸⁰(2000)]</p>
Gazdaságpolitika	<p>Majdnem működő piacgazdaság. Középtávon képes helytállni az Unió belüli piaci versenyben, ennek azonban feltétele a reformok töretlen folytatása. Folyamatosan megfelelő makro-gazdasági stabilitás, haladás a privatizációban, elsősorban a bankprivatizáció terén. Mindez reményt ad a tartós gazdasági növekedésre.</p>	<p>A két súlyos pénzügyi válság megtörte a működő piacgazdaság kiépítésének korábban biztató lendületű, jelentős eredményeket elérő folyamatát. Az ehhez szükséges makrogazdasági stabilitás és kiszámíthatóság még nem valósult meg. A megrendült makrogazdasági stabilitás a mikrogazdasági egyensúlyt is veszélyezteti. A gazdaság jelentős része a vámunió keretei között mindazonáltal sikerrel helytáll az EU gazdaságával folytatott versenyben. Az állam szerepe még mindig jelentős. Az emberi és a fizikai tőke minőségi tekintetben és a regionális eloszlását illetően is erősen heterogén.</p>	
Közigazgatás	<p>A bolgár közigazgatás jogszabályi keretei lényegében megfelelőek, a figyelmet most ezek alkalmazására kell összpontosítani a felkészült és részrehajlásmentes közigazgatás megteremtése érdekében. A néhány tekintetben megfigyelhető előrelépés ellenére nem indokolt a korábbi minősítések megváltoztatás az igazságszolgáltatást illetően. Észreint további erőfeszítések szükségese annak érdekében, hogy az igazság-szolgáltatás erős, független, hatékony, a törvények iránti tisztelet kikényszerítésére alkalmas</p>	<p>Továbbra sem szavatolt az igazságszolgáltatás függetlensége. Megreformálandó az állambiztonsági és katonai bíróságok rendszere. Az igazságszolgáltatásban és a közhatalmi szervek dolgozóinak az emberi jogokkal kapcsolatos érzékenységét több kezdeményezés is növelni hivatott. Ezek gyakorlati hatása még nem mérhető föl. A korrupció továbbra is súlyos probléma, üdvözlendő a legutóbbi korrupció-ellenes intézkedéscsomag.</p>	<p>A görög államigazgatás nagyon bürokratikus. A bonyolult szabályokat önkényesen alkalmazzák, ezért csekély a közigazgatás átláthatósága. A korrupcióellenes szabályok szigorúak, alkalmazásuk nem az. [Heritage Foundation (2001)]</p>

⁸⁰ Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet Nemzeti Kisebbségek Főbiztosa

	legyen. A korrupció továbbra is bolgár társadalom egyik legnagyobb problémája.		
Belső piac	A trösztellenes jogszabályok és azok érvényesítése alapvetően megfelelőek. Az állami támogatásokkal kapcsolatos jogszabályok, megfigyelési és ellenőrzési rendszer ugyanakkor változtatásokra szorul.	A trösztellenes jogszabályok alkalmazása megfelelő, ugyanakkor szükséges további közelítésük az <i>acquis</i> -hoz. A versenyhatóság nagyszámú esetet vizsgált, kapacitásának növelése nélkül azonban nem szavatolható az ügyek egyenletesen magas színvonalú elbírálása.	
Igazság- és belügy	További biztató haladás a vonatkozó jogszabályok <i>acquis</i> -konformitásának megteremtése irányába. Alkalmazásuk szavatolása feltételeinek megteremtése azonban további jelentős erőfeszítést követel. Csekély előrelépés volt csak megfigyelhető a szervezett bűnözés elleni küzdelem terén. Szükséges, hogy a török állampolgárok tranzitvizumának a határon történő kiadása gyakorlatát összhangba hozza az <i>acquis</i> -val. ***	Nem volt különösebb előrelépés ezen a téren. Komoly erőfeszítések szükségesek annak érdekében, hogy csökkenjen a Nyugat-Európa-igyekvő illegális bevándorlók száma. Javasolható, hogy a különféle kormányhivatalok jobban hangolják össze tevékenységüket a határellenőrzések hatékonyságának növelése érdekében.****	
Mezőgazd.	Általában komoly haladás a jogalkotás terén. A részleges SAPARD-akkreditáció nagy sikerként könyvelhető el. Az állat- és növényegészségügyi rendel-kezések <i>acquis</i> -konformak, végrehajtásuk és ellenőrzésük továbbra is problematikus. Külön erőfeszítések szükségesek a mezőgazdasági vállalkozások tökehiányának az enyhítése érdekében.	A mezőgazdasági joganyag <i>acquis</i> -harmonizációját illetően nem jutott túl a kezdeti lépéseken. Ezen belül viszonylag kedvező a helyzet az állat- és növényegészségügy, illetve élelmiszerbiztonság területén. A földnyilvántartás kérdése nem megoldott. Az alacsony jövedelmek, néhány ágazat túltermelése, a felaprózott birtokszerkezet és a termelők alacsony képzettsége jelentik a török mezőgazdaság legnagyobb problémáját.	
Halászat	Az elmúlt időszak haladása ellenére jelentős további erőfeszítések szükségesek az <i>acquis</i> -megfelelés eléréséhez.	Fennmaradtak a török és az EU-halászati politika közötti különbségek.	
Energia	Az <i>acquis</i> -megfelelés bizonyos szintje ugyan megvalósult, ám ez nem kielégítő, különös tekintettel az egységes energiapiac és a stratégiai közlekedési hálózatok követelményeire. Emellett szükséges	Jelentős előrelépés az <i>acquis</i> -harmonizáció irányába. Az egységes energiapiac követelményeinek való megfelelést szolgálja – korrigálandó hiányosságai ellenére – a gáz- és	

	az Euroatom követelményeknek és folyamatoknak való megfelelés is.	villamosenergia-szektor kerettörvényének elfogadása. Az ellátásbiztonság terén szintén komoly lépések a megfelelés érdekében. A stratégiai olaj-készletek lényegében megfelelnek az <i>acquis</i> előírásainak.	
Közl.-száll.	A jogszabályi keretek megfelelése kielégítő. További jogszabályok szükségesek a tengerhajózás biztonságát és a közúti közlekedés terén. Az ágazat irányítási szerkezete és a főbb irányítószervek nagyjából megfelelnek az <i>acquis</i> -előírásoknak. Hiányzik azonban az ezeknél dolgozók megfelelő tapasztalata.	Jelentősen fel kell gyorsítani a jogalkotási munkát a megfelelés érdekében. A nagyszámú készülő jogszabály részben csak kerettörvény, ezek nem lesznek alkalmazásra a részletes szabályozásra. Szükséges az irányítószervek felkészültségének a javítása is, kiváltképpen a tengerhajózás területén.	
Fogl.-társ.pol	Összességében nagyon csekély előrelépés. Különösen aggasztó az orvosi ellátáshoz való hozzáférés egyenlőtlensége és a lakosság viszonylag rossz egészségi állapota.	Sok a tennivaló a joganyag <i>acquis</i> -megfelelésének megteremtése érdekében. A gazdasági válság nyomán tovább romlott a helyzet a foglalkoztatás és a szociális ellátás terén. Az alkotmányreform keretében törvénymódosítások várhatók a szociális jogokat illetően. Összességében a szabályozás nagyon eltér az <i>acquis</i> -tól. A legutóbbi időszak erőfeszítései ellenére a gyermek-munka vissza-szorítása még mindig súlyponti kérdés.	
Környezetvédelem	Viszonylagos megfelelés az <i>acquis</i> -nak. További erőfeszítések szükségesek a környezeti hatásvizsgálat, a levegő- és vízminőség, ill. ipari-szennyezés ellenőrzésének <i>acquis</i> -konformitása terén. A környezet állapota mindazonáltal összességében javult, nagy-részt a legszennyezőbb üzemek bezárásának és korszerűsítésének köszönhetően.	A joganyag még nagyon különbözik az <i>acquis</i> -tól. Különösen áll ez a szabványokra, a megfigyelési követelményekre és a mérési eljárásokra. A környezetvédelmi <i>acquis</i> maradéktalan átvétele nagyon erőfeszítést igényel. A jogszabályok érvényesítésének közigazgatási feltételei jelentős mértékben javítandók.	
Regionális és kohéziós politika	Csekély haladás a Strukturális Alapok fogadásának képességét illetően. Ezen a téren jelentős erőfeszítések szükségesek. A felelős minisztérium gyenge teljesítménye különösen okot ad az aggodalomra.	A regionális fejlesztés intézmény-rendszere ugyan létezik az ország-ban, de a strukturális politika tényleges alkalmazására irányuló előkészületek még nem kezdődtek meg. Jóllehet a regionális különbségek mérséklése a társadalmi-gazdasági kohézió erősítésének és a csatlakozási felkészülésnek egyaránt kulcs-eleme, hiányzik	

		ez ezzel kapcsolatos hosszútávú stratégia.	
--	--	--	--

Megjegyzések:

* és **: A jelentés egy tagjelölt ország (Törökország) és tagország (Görögország) közvetlen, illetve közvetett (Ciprussal kapcsolatos) konfliktusában foglal állást.

*** és ****: Figyelemreméltó, hogy a jelentés mindkét hivatkozott pontja egy tagjelölt ország (Törökország) állampolgárainak az EU-ba bejutásával kapcsolatban fogalmaz meg követelményeket. Ezek a bejutás feltételeinek a nehezítését célozzák. Ez – a jelentésekben minden esetben szereplő „emberek szabad áramlása” fejezet fényében – a török-EU kapcsolatok sajátos aszimmetriájára enged következtetni. Sőt, megkockáztatható, hogy a két idézett megállapítás jelzésértékű a török csatlakozással kapcsolatos „mélyebb” EU-álláspontot illetően. Ugyancsak figyelemreméltó, hogy míg az áruk szabad áramlása terén a vámunió nyomán jelentős előrelépés jellemezte a török-EU kapcsolatokat, az emberek szabad áramlása esetében ennek az ellenkezőjét lehetett megfigyelni. Míg a nyolcvanas években számos EK-országba vízummentesen utazhattak török állampolgárok, jelenleg teljes a vízumkényszer. Ez összefüggésbe hozható a kurd közösséggel kapcsolatos helyzet kiéleződésével és ezen közösség tagjainak növekvő migrációs hajlandóságával.

(Az európai országközösség elnevezése 1993-tól EU, ezt megelőzően EGK.)

4.3 Forrástranszfer az EU-költségvetésből

A csatlakozásra váró országok pénzügyi támogatásának három instrumentuma ismert: A PHARE, a SAPARD és az ISPA. A PHARE meglehetősen széles spektrumú és többször változó prioritásokat tartalmazó program volt. Jelenleg már csak a korábban elindított fejlesztések végrehajtása folyik. A SAPARD a mezőgazdaság és a vidékfejlesztés támogatója, az ISPA a környezetvédelemé és a közlekedésé. Ez utóbbi két program a csatlakozási partneri viszony keretében meghatározott, a csatlakozási érettség feltételrendszeréből levezethető célok elérését hivatott elősegíteni.

A három ország közül egyedül Bulgária fért, illetve fér hozzá ezekhez az alapokhoz. A már több, mint két évtizede tag Görögország az uniós támogatás belső eszközrendszerének hasznélvezője, Törökország helyzete pedig különleges. Támogatása a hatvanas évek közepén a Közösség mediterrán programjaihoz igazodva, azok keretében történt. Törökország tagjelölti (pontosabban: feltételes tagjelölti) státuszának 1999-es létrejöttét követően – a török álláspont szerint legalábbis mindenképpen – indokolt lett volna a török támogatásoknak és a hagyományosan csatlakozási orientációjú PHARE, ISPA, SAPARD forrásoknak az „összevezetése.” A török fél szerint ez egyértelművé tette volna a török tagjelölt-státuszt, végleg kiemelve Törökországot a csatlakozási esélyekkel nem rendelkező többi mediterrán ország, így például Marokkó, Tunézia, Egyiptom csoportjából. Erre 2002-ig nem került sor.

Az EU szerint ennek nem elvi, hanem adminisztratív, a kifutó MEDA-programok könnyebb kezelhetőségével összefüggő okai voltak. Mindenesetre 2002 márciusában nagy felzúdulást keltett az EU-csatlakozással foglalkozó török hivatalnokok körében egy brüsszeli hír. Eszerint a török segélyprogramot ugyan leválasztják a mediterrán programokról, azonban a többi országot megcélzó támogatási alapokkal történő vegyítés helyett külön fogják kezelni. Ebben a török csatlakozás „lebegtetésének” újabb bizonyítékát vélték felfedezni. [Hürriyet (2002)]

a.) A török – EU pénzügyi együttműködés adatai (millió ecu/euro):

1. A Vámuniót megelőzően

Megállapodás	Hitel(H) /Segély(S)	Időszak	Előirányzat*	Folyósítás*
1. Pénzügyi Jegyzőkönyv	H	1964-1969	175	175
2. Pénzügyi Jegyzőkönyv	H	1971-1977	220	220
Kiegészítő Jegyzőkönyv		1971-1977	47	47
3. Pénzügyi Jegyzőkönyv	H	1979-1982	310	310
Különleges Segélycsomag	S	1982-1986	75	75
4. Pénzügyi Jegyzőkönyv	375 S 225 H	1982-1986	600	Tagországi vétó miatt befagyasztva
Öböl-háború	H	1991	175	175
Különleges Pénzügyi Együttműködés	S	1993	3	3

Összesen:	1605	1005
-----------	------	------

2. A Vámuniót követően

Megállapodás	Hitel(H) /Segély(S)	Időszak	Előirányzat	Folyósítás
MEDA-I	S	1995-1999	376	181,3
Költségvetési támogatás	S	1996-2000	375	Tagországi vétó miatt befagyasztva
Államigazgatási együttműködés	S	1996-2000	3	3
Egyéb (Kábítószer és AIDS-ellenes fellépés,	S	1992-1999		14

környezetvédelem)				
EIB (Európai Beruházási Bank)	H	1996-2000	750	Tagországi vétó miatt befagyasztva
Mediterrán együttműködés	H(EIB)	1992-1996	340	340
MEDA-I	H (EIB)	1997-1999	205	205
Kockázati tőke	H(EIB)	1999	12	12
Makrogazdasági támogatás	H	Szükség esetén	-	-

Összesen:	2061	755,3
-----------	------	-------

3. A csatlakozási folyamattal összefüggésben

Megállapodás	Hitel(H) /Segély(S)	Időszak	Előirányzat	Folyósítás
Csatlakozási stratégia	S	2000-2006	13 (2000) + 47 (2001) = 60	13
MEDA-II	S	2000-2006	176 (2000) + 167 (2001) = 343	176 (2000) ⁵
MEDA-II	H (EIB)	2000-2006	200 (2000) + 295 (2001) = 495	-
Csatlakozás előkészítése	H	2000-2003		-
Maradvány a Vámunióval összefüggésben	H	2000-2004	450	-

Összesen:	1348	189
-----------	------	-----

4. Földrengéssel kapcsolatos támogatás (1999. augusztusi földrengés)

Megállapodás	Hitel(H) /Segély(S)	Időszak	Előirányzat	Folyósítás
Gyorssegély	S	1999	30	30
Újjáépítési segély	S	1999	1	1
Humanitárius segély (ECHO)	S	1999	4	4
TERRA-I	H	2000	400*	90*
TERRA-II	H	2000		

* nem végleges adatok

Összesen:	435	125
-----------	-----	-----

Mindösszesen (1964-2001):	5449	2074,3
----------------------------------	-------------	---------------

Forrás: Republic of Turkey Prime Ministry Secretariat General for EU Affaires

b.) A bolgár-EU pénzügyi együttműködés adatai: Az 1990-99-es időszak EU kötelezettségvállalásai a PHARE-program keretében mintegy 1 milliárd euro összegre tehetők. A 2000-2002-es időszak előirányzata évi 100 millió a PHARE-programból, 53 millió a SAPARD-ból és mintegy 100 millió az ISPA-ból. Ezen felül – egy 1999-es megállapodás értelmében – Bulgária a kozludoji nukleáris erőmű 1-4-es blokkjainak bezárásával kapcsolatban 2000-2007 között 200 millió euróra jogosult. Az összeg folyósítása különböző feltételek függvénye, a kezeléssel az EBRD-t bízta meg az EU. A PHARE-támogatáson belül kiemelt súllyal szerepelnek a határmenti együttműködések, így a görög és a román határszakasz területeinek infrastrukturális fejlesztése. (A török csatlakozás elkülönült kezelésére utalhat, hogy a Bulgáriával ugyancsak határos Törökországgal kapcsolatos ilyen fejlesztések nem élvezik a PHARE-program támogatását.)

A 2002-t követő években Bulgária által várható támogatásokról a „Financial Framework EU–21 for 2000-2006” c. dokumentum tájékoztat. Ezek összege évi 260 millió euro-ra tehető. 2004/5-öt – az első közép-európai országok csatlakozását – követően a támogatás tovább nőhet, esetleg megkétszereződhet. Említést érdemel, hogy Bulgáriában helyi szakértők is gyakran felhívják a figyelmet az EU-támogatások fogadására létrehozott intézmények gyengeségeire és az ezt a tevékenységet is átszövő korrupcióra. Elismerik, hogy a nagyobb mértékű EU-támogatásoknak joggal lenne feltétele az ország elmúlt tíz évére jellemző közállapotok javítása. Ennek hiányában az EU-források célirányos felhasználása ugyancsak aggályos. [Angelov, Ivan (2001)]

c.) A görög-EU pénzügyi együttműködés adatai: Görögország csatlakozása óta haszonélvezője a különféle EU-alapoknak, befizetései mindig jelentősen elmaradtak a folyósított támogatásoktól. 1993-ban például a támogatások a görög GDP 2,9%-ára rugtak, a megfelelő EU-átlag mindössze 0,3% volt. 1998-ra ez a százalékos arány 4,2%-ra nőtt. Az 1989-93 közötti években Görögország egyedül a strukturális alapokból 6795 millió ecu-t, a

strukturális alapokból történő kifizetések 12,6%-t kapta. (A megfelelő spanyol arány 23,3%, az olasz arány pedig 17,7% volt.) [Moschonas(1997)]

A mages támogatási szint a későbbiekben tovább nőtt. Egy 1994. júliusi megállapodás (az ún. “Delors II csomag”) az 1994-1998-as ötéves időszakra 16,6 milliárd ecus támogatást irányzott elő, ebből 2,6 milliárd jutott a kohéziós alapokra. Ez a támogatási szint 1999-ben is fennmaradt, s a uniós támogatások jelentős szerepet játszottak az állami beruházások és gazdaságfejlesztési programok, versenyképességjavító intézkedések és az emberi erőforrás-fejlesztés pénzügyi feltételeinek megteremtésében. Különösen nagy fontosságú volt az Unió támogatása a regionális különbségek mérséklését célzó fejlesztéseknél.

A fenti adatok eltérő szerkezetűek és eltérő időszakokra vonatkoznak. Közvetlen összehasonlításuk így csak erősen elnagyolt következtetésekre ad módot. További nehézséget jelent annak eldöntése, vajon az azonos időszakok, vagy inkább az egy-egy ország szempontjából hasonlítható jelentőséggel rendelkező időszakok kínálnak-e az összehasonlítás számára tartalmasabb adatokat?

Az utóbbit választva az alábbi időszakok támogatási mutatóit hasonlítottuk össze:

Törökország: 1996-2000, Bulgária: 2000-2003, Görögország: 1989-1993

Törökország esetében ezek a vámuniót követő időszak élénkülő török-EU kapcsolatai időszakának, Bulgária esetében a tagjelölti státusz elnyerését követő évek számai. Görögország esetében a teljesjogú tagság “középidéjének”, illetve a görög pozíció relatív romlását hozó időszakot követő évekéi. Az egy főre és egy évre jutó átlagos támogatás Görögország esetében 130,7 euro, Bulgária esetében 10,0 euro, Törökország esetében pedig mindössze 2,3 euro volt. (A támogatások fajlagos reálértéke az ecu/euro inflációja miatt Görögország esetében természetesen még nagyobb volt.)

A Törökországnak juttatott pénzügyi támogatások alacsony szintjét jelzésértékűnek tekintjük a török teljes jogú tagsággal kapcsolatos EU álláspontot illetően. Ezek mértéke ugyanis szoros egybeesést mutat az Uniónak az egyes országokkal kapcsolatos elkötelezettségével. E megközelítés jelentőségét árnyalja, hogy a délkelet-európai tagjelöltek esetében a teljes jogú tagság előnyeinek racionális-kalkulatív, így a költségvetési

*kapcsolatokra korlátozó mértékben kevésbé kielégítő, mint a többi tagjelölt országban.*⁸¹
(6. Tézis)

4.4 Teljes európai integráció elsőként a térségben: Görögország

Görögország XX. századi fejlődését nem jelentéktelen mértékben határozta meg a bizánci múlt és a török hódoltság. Ezekből táplálkozik a többek által is leírt, a “vesztesek kultúrája” névvel jelölhető társadalompszichológiai jelenségegyüttes. [Diamandouros (1993)] [Moschonas(1997)] Ebben meghatározó szerephez jut az ortodox egyház és annak nyugatellenessége. Ennek egészen a legutóbbi évekig hatása volt a görög gazdaság intézményeinek működésére. Diamandouros megfogalmazásában: ennek a kultúrának része „az erős etatista orientáció, mely a kapitalizmus és a piaci mechanizmusok iránti ambivalenciával párosul.” Jellemzi továbbá „a paternalizmus és a protekcionizmus elfogadása és az innováció elutasítása”. [Diamandouros (1993) 3. o.]

A XX. század első felének görög gazdaságtörténelme bővelkedik a negatív külső hatások okozta sokkokban. Ezek nyomán a reformkezdeményezések többször azelőtt megakadtak, mielőtt még teljes hatásuk érvényesülhetett volna. Így az 1920-as évek az intézményi modernizáció terén ugyan eredményesek voltak, de az ennek is köszönhetően lendületet kapó gazdasági növekedés nem tartott elég sokáig ahhoz, hogy a görög gazdaság egésze korszerűsödjék. A gazdasági világválság a világgazdaságba egy döntően még mindig agrárexportján és a külföldön élő görögök hazautalásain keresztül kapcsolódó ország fejlődését akasztotta meg. A világválság nyomán megtorpanó gazdasági növekedés növekvő városi elszegényedéshez, sztrájkokhoz és a militáns kommunista mozgalom erősödéséhez vezetett. Az 1941-es német megszállás eredményeképpen hiperinfláció indult be, mely a vagyoni különbségek további bővülését eredményezte. Az 1946-49 között dúló polgárháború következtében a háborút követő újjáépítés, illetve a Marshall-segély kedvező hatásai is – a többi hasonló országhoz képest – csak néhány éves késéssel jelentkeztek. 1947-től mindazonáltal jelentős amerikai pénzügyi támogatást kapott Görögország, ekkor alakult ki a nyugati támogatásoktól való függőség többévtizedes problémája.

⁸¹ A racionális-kalkulatív megközelítésnek a délkelet-európai tagjelöltek esetében érvényes korlátairól bővebben a 94. oldalon szólunk.

A görög gazdasági stabilizáció kezdőéve 1953-ra tehető. Ebben az évben lépett életbe az a gazdasági csomagterv, melynek keretében 50%-kal leértékelték a drachmát, rendelkeztek a külföldi beruházások védelméről és inflációellenes intézkedéseket vezettek be. Nagy állami beruházási programok kezdődtek, Görögország hozzáfogott útjainak, kikötőinek, repülőtereinek, áramszolgáltatási- és hírközlési hálózatának korszerűsítéséhez. (Konsztantin Karamanlisz, a későbbiekben meghatározó szerepet játszó politikus neve ekkor vált ismertté.⁸²) Az 1953-as évvel kezdődő időszak – egészen a hetvenes évek közepéig – a görög gazdaság aranykorának bizonyult. A modernkori görög történelem során első ízben mintegy húsz évig folyamatosan magas növekedési ütem, az ipari termelés gyors bővülése és az ipar gazdaságszerkezeti súlyának növekedése, lendületes exportnövekedés, urbanizáció és gyors – bár egyenetlen – vagyoni gyarapodás jellemezte az országot. Ezen belül a hatvanas évek voltak a „görög gazdasági csoda” évei, a GDP átlagos bővülési üteme ebben az évtizedben 7,6% volt, a leggyorsabb Nyugat-Európában. (1961-ben például a görög GDP 11%-kal emelkedett, a magas európai növekedési ütem kétszerese volt ez!) [European Economy(1995)] Ebben az időszakban első ízben haladta meg az ipari export a mezőgazdasági exportot.

Az ezredek által végrehajtott katonai hatalomátvételt⁸³ követően az EK ugyan felfüggesztette a társulási megállapodásban foglaltak végrehajtását, ez azonban nem járt különösebben negatív következményekkel a görög gazdaság számára. A gyors növekedés ekkor sem torpant meg, igaz, a felszín alatt halmozódtak a megoldatlan problémák. 1972-ben is igen magas, 8,9% volt a GDP növekedési üteme, és 1973-ban ez majdnem megismétlődött: a gazdaság ebben az évben 7,3%-kal növekedett. [European Economy(1995)]

A görög gazdaság gyengeségeit egy ideig jól takarták a katonai junta költségvetési eszközökkel támogatott gazdaságélénkítő intézkedései. Ezek kedvezményezettjei a nagy idegenforgalmi és hajózási cégek, valamint a nagyvárosi ingatlanfejlesztők voltak. Ezek a költségvetési pénzek azonban nem enyhítettek a fiatal görög ipar nemzetközi versenyképességi problémáin és a társadalmi egyenlőtlenségeken. Az 1973-at követő világgazdasági recesszió nyomán aztán ezek a problémák immár kezelhetetlen erővel törtek felszínre. Kezdetét vette a görög gazdaság mintegy másfél évtizedig tartó, sokkal sikertelenebb, többször is kudarcot valló felzárkózási kísérletekkel jellemezhető, jól elkülönülő újabb korszaka.

⁸² 1952-1955 között közmunkaügyi miniszter, 1955-1963 között miniszterelnök volt.

⁸³ 1967-1974 között volt katonai kormányzás Görögországban

A kedvezőtlen társadalompszichológiai háttértényezők ellenére tehát Görögország 1955 és 1975 között viszonylag gyors ütemben dolgozta le gazdasági elmaradottságát a fejlettebb nyugat-európai országokhoz képest. A gazdaság egészére azonban a felzárkózás időszakában sem a szabadpiaci gazdaságirányítási elemek, hanem az összefoglalóan „államkorporativista” meghatározással leírható, a paternalizmus és a protekcionizmus fentebb vázolt elemeiben bővelkedő berendezkedés volt a jellemző. A gazdasági folyamatok ellenőrzése és irányítása az állami bürokráciából, a bankokból és a körük szerveződő pénzügyi csoportokból, valamint a hagyományos, tőkéjüket gyakran a tengerhajózással kapcsolatos ágazatokban⁸⁴ felhalmozó ipari családokból összefonódó oligarchák kezében volt. A határ az állami és a magánszféra között a gazdaságfejlesztési döntések esetében erősen elmosódott. Ezek az érdekcsoportok a csatlakozást megelőzően, sőt azt követően is sikeresen álltak ellent az EU által igényelt reformoknak. 1981-ben – éppen a görög csatlakozás évében – pedig baloldali kormány került hatalomra. Figyelemre méltó volt, hogy a csatlakozást ellenző két párt, a PASOK és a KKE (a Görög Kommunista Párt) – a csatlakozást korábban ellenző két politikai erő – a szavazatok 53%-át szerezte meg. Az új kormány populista gazdaságpolitikája meglehetősen ellentétben állt az európai folyamatokkal. Több tekintetben ez is hátráltatta a sikeres integráció feltételül szolgáló reformok végrehajtását.

Görögország – valamint Spanyolország és Portugália – felvételét nem elsősorban a Közösség további bővítésével összefüggő gazdasági érdek, hanem inkább biztonságpolitikai szempontok vezérelték. A cél a jobboldali, Görögország esetében katonai diktatúrát felváltó, akkor még bizonytalan jövőjű polgári rendszerek megerősítése és ezen keresztül a NATO déli szárnyának a stabilizálása volt. Ugyancsak fontos szempont volt a hidegháborúnak az enyhülést követő kiéleződése által meghatározott időszakban a NATO erősítése. A görög csatlakozási tárgyalások megkezdésekor az egy főre jutó görög GDP a közösségi átlagnak mintegy 40%-án állott. [Arday(2000)] Ezt a szintet a csatlakozási tárgyalásai megkezdésekor két volt kommunista ország (Szlovénia és Csehország) meghaladta, egy másik pedig (Magyarország) megközelítette. [World Development Report(1989/99)]

Az 1981-es, elsősorban euro-atlanti biztonságpolitikai szempontok⁸⁵ által motivált görög csatlakozást az a remény kísérte, hogy a folyamattal együttjáró széleskörű kereskedelmi-

⁸⁴ Tengeri áru fuvarozás, hajójavítás, rakománybiztosítás

⁸⁵ Az 1979-es afganisztáni szovjet beavatkozás, a megoldatlan ciprusi probléma és a görög csatlakozást megelőző évek súlyos törökországi belpolitikai-gazdasági válsága említhető.

pénzügyi liberalizáció hozzájárul a görög gazdaság gyors fejlődéséhez. A görög teljes jogú tagság első tíz évének számai nem igazolták ezt a reményt. Az 1980-as évek közepéig az EU-integrációhoz való alkalmazkodás elmulasztása és világgazdasági elszigetelődés nem kevésbé nyomta rá a bélyegét a görög fejlődésre, mint a csatlakozást megelőzően. A túlélő „államkorporativista” modell, illetve a reformok populista halogatása miatt a közösségi támogatások sem járultak hozzá az ipar és a mezőgazdaság korszerűsödéséhez. (Ezek jelentős részét egyébként sem gazdaságfejlesztési, hanem szociálpolitikai célokra fordította a Papandreu-kormány.) Az importkorlátok felszámolásában, a pénzügyi szektor reformja terén, a szakképzés és a munkaerőpiac rendszerének korszerűsítésében Görögország rosszabb teljesítményt mutatott föl, mint bármelyik, kevésbé fejlett új tagország⁸⁶.

Az „államkorporativista” modell jegyében a görög vállalatok állami támogatása jócskán meghaladta például a spanyol és portugál vállalatoknak nyújtott támogatást. A költségvetés ezzel összefüggő forrásszükséglete felszívta a megtakarításokat, ez kiszorította a magánbefektetőket a tőkepiacról, a beruházási tevékenység visszaesett. A magánszektor túlszabályozottsága sem változott a csatlakozást követően, az állami tulajdonú bankokon keresztül pedig mindezekon felül is képes volt a kormányzat a magánvállalkozások nem piacokonform támogatására. Mindez együtt erősen emlékeztetett nem egy kelet-európai ország iparának 1980-as évekbeli állami irányítására-védelmére. [Harrison-Rutherford-Tarr (1996/2)]

A nyolcvanas évek egészére tehát a csatlakozás ellenére sem bevezett, elodázott reformok, a megmaradó protekcionista védettség és az állami túlszabályozás volt jellemző. Tovább emelkedett az alacsony tudásszintet megtestesítő, munka- és nyersanyagigényes termelés aránya az exportban. Spanyolországgal és Portugáliával ellentétben Görögország még az 1990-es években is alig exportált K+F igényes tevékenységgel megalapozott ipari terméket. A 70-es évek közepéig elért gyors fejlődéssel megalapozott utólérési esélyek is szertefoszlanak látszottak a nyolcvanas évtized vége felé. Az első jelentősebb korrekciós-stabilizációs kísérlet 1985. októberében indult útjára. Az 1,7 milliárd ecus EK-hitellel fedezett kétéves program azonban csak csekély eredménnyel járt. A krónikus állami túlköltekezés nyomán 1992-re a

⁸⁶ Az OECD 26 országban vizsgálta a munkaerőpiaci szabályozást. Ez Görögországban a munkaadók szempontjából nagyon korlátozó, az időszakos foglalkoztatás és a felmondás lehetőségei nagyon szűkre szabottak. (Ez egyébként valamennyi dél-európai EU-tagországra is jellemző, igaz, csekélyebb mértékben.) Görögország a 26 vizsgált ország közül a 24-ik legkevésbé rugalmas szabályozást mondhatja magáénak. Ez kedvezőtlenül hat a munkaerőpiac rugalmasságára. Ezeket a munkajogi szabályokat az 1970-s, ill. 1980-as években vezették be és túlélték a nemzetközi gazdasági környezet változásait. [OECD (1999)]

görög államadósság meghaladta a GDP-t. Erre volt válasz a 90-es évek elejének konzervatív fordulata, az 1994-1999-es, sokkal sikeresebb konvergenciaprogram. [Nagy(1999)]

Említettük, hogy a görög csatlakozás a gazdasági érettség feltételeinek viszonylag nagyvonalú elbírálása mellett történt. (Érdemes felidézni, hogy a jelenlegi csatlakozási folyamatban a tagjelöltekről készített Éves Jelentésekben⁸⁷ milyen alaposággal járják körül az Unió belső piacán zajló versenyben való helytállás képességének⁸⁸ kérdését, azaz a gazdasággal kapcsolatos koppenhágai kritériumot.) Ráadásul Görögország a teljes jogú tagság első évtizedében nem felzárkózott, hanem további teret vesztett: ebben az időszakban a görög GNP-nek az európai átlaghoz viszonyított aránya 1980-1991 között 6%-kal, 58%-ról 52%-ra csökkent. Ugyanerre az időszakra a költségvetési hiány gyors növekedése is jellemző volt, és az 1996-os államháztartási takarékosági csomag ellenére 1999. januárjában Görögország még nem volt képes megfelelni az Európai Monetáris Unió követelményeinek. (Az egyetlen olyan EU-tagországgként, mely nem önként, hanem a maastrichti követelmények teljesítésének hiánya miatt maradt ki az EMU-ból annak megalakításakor. Később azonban azt a hátrányát ledolgozta.⁸⁹)

5. STRATÉGIAI ÖSSZEGZÉS ÉS JÖVŐKÉP

Már utaltunk rá, hogy a három vizsgált ország az integráció intézményi feltételeit tekintve eltérő helyzetben van. Mindegyikük a teljes jogú taggá válás fejlődési pályáját járja, illetve járta be, azonban hármuk között jelentős, többévtizedes fáziskülönbség figyelhető meg. (Görögország például 1981-től az Unió teljes jogú tagja, Bulgária – előreláthatóan – 2007-től. Törökország társult tagsága 1963-ra datálódik, Bulgáriáé 1995-re.) A három ország együttesen összesen 72 évnnyi társult tagságot tudhat maga mögött.⁹⁰ Ehhez hozzászámítva a görög teljes jogú tagság immár 23 éves történelmét, az intézményesített európai integrációnak közel 100 éves tapasztalatanyaga áll rendelkezésre e három ország esetében. Ez lehetővé teszi hosszabb idősorok tanulmányozását, különös tekintettel az integráció módozatainak a gazdasági fejlődésre gyakorolt hatására. Az alábbi fejezetben erre is kísérletet teszünk. Ez elvezet a teljes jogú tagságnak egy olyan kérdéséhez, amely különös élességgel vetődik föl a

⁸⁷ „Regular Report on’s Progress towards Accession ”

⁸⁸ „The capacity to cope with competitive pressure and market forces within the Union”

⁸⁹ Az European Council június 19-20-i ülésén hagyta jóvá a 2001. január 1-i görög csatlakozást

⁹⁰ A 2004-es évet tekintve

vizsgált térségben. E kérdés a teljes jogú tagság cél-, illetve eszközérték jellegével kapcsolatos.

5.1 Összefüggések a gazdasági felzárkózás és az integráció intézményi feltételei között

Az integráció „intézményi feltételei” négy jól elkülöníthető alaptípusra oszthatók.

- × Teljes jogú tagság
- × Vámunió
- × Kölcsönös szabadkereskedelem
- × Egyoldalú szabadkereskedelem⁹¹

Az első típusra jellemző feltételrendszernek lényeges eleme az uniós támogatási rendszerekhez való széleskörű hozzáférés, döntési jogkörökkel és többé-kevésbé erős, az uniós intézményeken belüli alkupozícióval. A második, a harmadik és a negyedik típus között ilyen szempontból különbség nincsen, mindhárom esetében számíthatnak a kedvezményezett országok az uniós pénzügyi támogatásoknak egy bizonyos szintjére. Ezek összegére, felhasználására, megoszlására azonban a befolyásuk csekély. (Ezt például az egyes PHARE-programok indítását megelőzően rendezett, a donor EU és a kedvezményezett országok dialógusa érdekében szervezett konferenciák fűgefalevele sem tudta eltakarni.) A három, a teljes jogú tagságot megelőző típus esetében még az az egyszerű összefüggés sem áll fenn, hogy – elméletileg – az integráció szorosabb formáját megtestesítő vámunió a teljes jogú tagságot inkább megelőző és ezzel összefüggésben nagyobb pénzügyi támogatásokkal járó állapot. (Törökország példája a bizonyíték erre.)

A vizsgált három ország mindegyike más „intézményi feltétel”-csoportban helyezkedik el. (Görögország teljes jogú tag, Törökország vámunióban van az EU-val, Bulgária

⁹¹ Értelmezésünkben a vámunió és a szabadkereskedelem közötti legfontosabb különbség az EU közös külső vámtarifa-rendszerének alkalmazása. Emellett szabadkereskedelem esetén bizonyos, mérsékelt vámok és vámonkívvüli akadályok előfordulhatnak, ezek mértéke azonban csekélyebb, mint a harmadik országokkal folytatott kereskedelemben alkalmazottaké.

szabadkereskedelmet folytat vele.) Úgy véljük egyébként, hogy a felzárkózás szempontjából a gazdasági integrációnak, ezen belül a mikroszféra integrációjának az alapvető feltételrendszere és mélysége nagyobb jelentőséggel rendelkezik, mint a csatlakozási folyamat esetleges sikerei és az ezzel összefüggésben élvezett, informális, az Éves Jelentésekből kiolvasható „erős tagjelölt” pozíció, illetve a csatlakozást segítő pénzügyi támogatások.

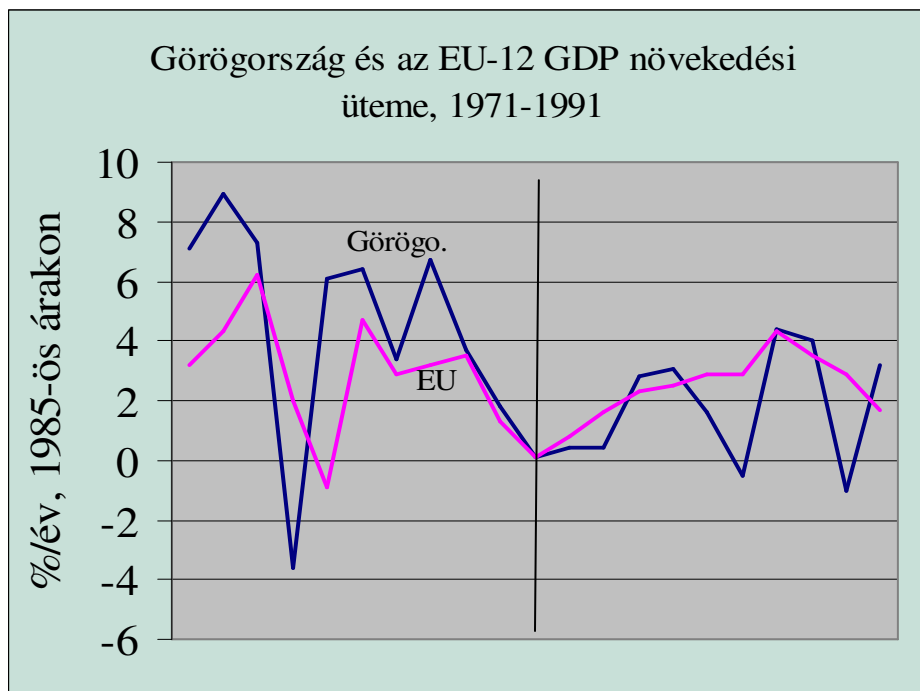
Az e fejezetben vállalt feladat sajátossága, hogy a három ország vonatkozásában felettébb eltérő megközelítést kíván és ugyancsak eltérő mélységű elemzést tesz lehetővé. Az európai integrációnak Görögország felzárkózására gyakorolt hatását a teljes jogú tagság mintegy húszéves, bőséges tapasztalatanyaga alapján lehet elemezni. Ugyanerre Törökország esetében egy sokkal rövidebb, félévtizedes időszak és a sokkal lazább, a török gazdaságnak csak mintegy egyötödére (körülbelül ennyi a feldolgozóipar részesedése) közvetlen hatást gyakorló vámunió tapasztalatai kínálnak lehetőséget. Bulgária esetében a mélyebb következtetések levonására úgyszólván nem is kínálkozik lehetőség: az elmúlt mintegy tíz év meghatározó, a bolgár gazdaság fejlődésében alapvető szerepet játszó folyamata a gazdasági átalakulás volt. Ennek lényeges eleme volt a Nyugat-Európával, különösen az EU-val létrejövő kapcsolatok robbanásszerű fejlődése, a két folyamat egymásba fonódva ment végbe. Kérdéses azonban, hogy az EU-kapcsolatok fejlődése mennyire volt „integráció-vezérelt”, így az integráció „intézményi feltételei” által különösképpen meghatározott jelenség. Elképzelhető, hogy a keleti kereskedelem hagyományos kereteinek megszűnése a mélyebb integrációs elképzelésektől függetlenül is erre a pályára terelte ezeket a gazdaságokat. Erre utal, hogy az integrációs folyamaton kívülmaradt országok külkereskedelmében is hasonló súlyponteltolódások mentek végbe.

A teljes európai integrációnak a korábban elzárt, autokratikus társadalmi berendezkedésű országok felzárkózására gyakorolt hatását Görögország mellett Spanyolországnak és Portugáliának a csatlakozásukat követő fejlődésén lehetne a legjobban tanulmányozni. E két ország elzárkózása azonban teljesen más történelmi-földrajzi feltételekből eredt. Mindkét ország kiterjedt gyarmatbirodalommal rendelkezett, s a XVII-XVIII. századig vezető politikai szerepet játszott, illetve a legfejlettebb európai gazdaságok egyikét mondhatta magáénak. A később formálódó centrum felő történő nyitás iránya és jellegzetességei is ezért gyökeresen különböztek e két ország esetében a Görögország által végrehajtott nyitásától.

Görögország

Görögország 1981. január 1-én lett az Unió teljes jogú tagja, és ötéves átmeneti időszakot követően nyitotta meg minden korlátozás nélkül piacát a tagországok előtt. A görög EU-tagság ma már több, mint két évtizedes története a különféle statisztikai idősorok nagyléptékű elemzésére is lehetőséget ad. Ez a két évtized gazdaságtörténeti értelemben sem rövid időszak, elég hosszú két gyökeresen különböző fejlődési szakasz magábanfoglalására. A háború utáni időszak pedig összességében három, egymástól markánsan eltérő, hosszabb növekedési szakaszt foglal magába. Ennek megfelelően Maddison adatai szerint míg 1950-ben Görögország volt valamennyi leendő EU-tagország közül a legszegényebb, a vizsgált ötvenéves időszak felezőévére (1975) elérte a portugál és az ír szintet. Az időszak második felének lassú növekedési üteme következtében a kilencvenes években azonban ismét az EU legszegényebb országa. [Maddison (1995)]

3. sz. grafikon

Forrás: [European Economy(1995)]

A csatlakozást megelőző, illetve követő tíz év GDP-növekedési görbéje ugyancsak szemléletesen mutatja, hogy az azt megelőzően egyenetlenül, de az EU átlagánál gyorsabban növekvő görög gazdaság a csatlakozást követően az EU-nál lassabban nőtt. Az EU-

csatlakozás azonnali, a belső gazdaságpolitikai feltételektől független növekedésgyorsító hatásáról Görögország esetében nem beszélhetünk. Sőt, ennek az ellenkezőjére utalnak a növekedési adatok. A korábbiakban már utaltunk a görög gazdaságpolitikának azokra az általános vonásaira, melyek – történelmi meghatározottságtól sem mentesen – negatívan hatottak a csatlakozást követő évek görög felzárkózási törekvéseire. Az alábbiakban ezeknek néhány specifikus, az EU-csatlakozással szorosan összefüggő elemét vizsgáljuk meg közelebbről.

A külkereskedelmi liberalizációnak a gazdasági fejlődésre gyakorolt kedvező hatása számos szerző munkásságában az európai, ezen belül az európai perifériák gazdaságfejlődésére is vonatkoztatható axiomatikus igazság. [Sachs-Warner(1995)] [Eichengreen(1996)] A csatlakozást követő másfél évtized kiábrándító görög gazdasági teljesítményét elemző görög kutatók némelyike azonban ennél jóval árnyaltabban látja a kérdést.

Giannitsis érvelésében fontos szerepet kap az a gyakran mellőzött körülmény, hogy a görög gazdaság a csatlakozást megelőzően viszonylag zárt volt, a vám- és vámonkívüli akadályok szintje is jócskán meghaladta a több európai piacgazdaságban érvényesülőt. A piacvédelem szintje ugyan már 1974-ben elkezdett csökkenni, de a görög kormány csak 1981-ben számolta föl az ipar- és exporttámogatás eszközrendszerének addigi, már akkor sem „eurokonform” elemeit. 1986-tól pedig a görög iparvállalatok a hazai piacon is minden védelem nélkül versenyeztek sokkal versenyképesebb EU-beli társaikkal. A változás eléggé hirtelen jött, a görög ipar versenypozíciója ennek megfelelően szinte átmenet nélkül romlott. A görög vállalati szféra nyereség-termelő képessége így igen kedvezőtlenül alakult. [Giannitsis (1993)] Ez ennek nyomán gyorsan romló gazdasági várakozások a beruházások visszaeséséhez vezettek, melynek eredményeképpen a termelékenység növekedése torpant meg. (A folyamat részletes, statisztikai mélységű elemzését Kollintzas és Bosworth végezte el. [Kollintzas-Bosworth (2001)]) A megfelelő előkészületeket mellőző, a görög vállalatok versenyképességi-deficitjét figyelmen kívül hagyó kereskedelem-liberalizáció összességében negatív hatással volt a görög gazdaság növekedésére.

A görög gazdasági növekedést a csatlakozás nyomán gyorsuló ütemben beáramló külföldi befektetések sem élénkítették. Ez az élénkülés ugyanis 1981 után nem következett be. A hazai befektetők kedvezőtlen gazdasági környezetet érzekeltek, s nem láttak mást a külföldiek sem. A három másik, hasonlítható helyzetű, későn csatlakozó és kevésbé fejlett ország,

Spanyolország, Portugália és Írország esetében ennek az ellenkezője történt. Mindegyikükben a csatlakozást követő öt évben beáramló FDI-nak a GDP-hez viszonyított százalékos átlaga legalább kétszeresen haladta meg a megelőző öt év átlagát. Portugáliában ennél is nagyobb volt a növekedés. Görögországban a csatlakozást követően nem volt hasonló változás megfigyelhető a külföldi befektetők aktivitásában. A hetvenes évek alacsony, 1,5% körüli értéke 1981-86 között egy-két tized százalékkal még csökkent is. [Kollintzas-Bosworth (2001)] 47. o.)

Baliotas alapvetően hasonló eredményre vezető érvelése némileg más megközelítést alkalmaz. Szerinte ugyan elméletben a kereskedelem akadályait felszámoló, sőt, az ezen is túlmutató gazdasági együttműködést és szabad termelési-tényező áramlást megvalósító integrációk valamennyi tagország jólétének növekedését eredményezik, ám ennek az európai gyakorlatban történő megvalósulása ezzel ellentétes hatásokat is eredményezett. E hatásokat szerinte legalább három tényező idézte elő:

i.) Azok az országok, melyekben a magas jövedelmezőségű tevékenységet folytató, magas képzettségű munkaerőt foglalkoztató vállalatok működnek, az EU versenypolitikai előírásai ellenében is képesek egyfajta „stratégiai kereskedelempolitika” folytatására. Ennek nyomán a különféle rejtett támogatásoknak és adókedvezményeknek egy olyan rendszere épülhet ki, melyek mellett a szabadkereskedelem illuzórikussá válik. A kereskedelem előnyei egyetlenül oszlanak meg, és a rendszer lényegében nem a fejlettebb országok felzárkózását, hanem a fejlettebbek versenyelőnyének állandósulását szolgálja. Ennek volt szenvedő alanya Görögország.

ii.) Az európai szabadkereskedelem rendszeréhez először csatlakozó országok gazdasági szerkezete és fejlettsége viszonylag homogén volt, ez lehetővé tette az „ágazaton belüli” kereskedelem⁹² kezdetektől magas szintjét. Az „ágazaton belüli” kereskedelemre alacsonyabb alkalmazkodási költségek jellemzőek. A később csatlakozó országok esetében ez a homogenitás már nem volt adott, még kevésbé lesz az az Unió keleti bővítésénél. Ezeknek a bővítéseknek a nyomán az „ágazatok közötti” kereskedelem⁹³ bővült inkább, illetve bővül majd, s erre a nagyobb alkalmazkodási költségek jellemzőek. Görögország is ebbe a csoportba sorolható, s a görög növekedési teljesítmény problémái összefüggésben állottak ezzel a jelenséggel.

⁹² „intra-industry trade”

⁹³ „inter-industry trade”

iii.) A multinacionális nagyvállalatok sajátos szerepe ugyancsak említést kíván Baliotas szerint. Ezek új beruházásaik székhelyének kiválasztásánál egyre kevésbé csupán az alacsony bérköltségeket veszik figyelembe, ezek súlya a termelési költségeken belül ugyanis jellemzően csökken. Az integráció fejletlenebb tagjai így egy korábban nagyon fontos komparatív előnyt vesztenek el. Egy, az integráció földrajzi-gazdasági „centrumától” távolabb fekvő ország – így Görögország – esetében ez fokozottan érvényesül. [Baliotas(1997)]

A fenti magyarázatok a görög gazdaságpolitika hibái, téves reakciói mellett a teljes szabadkereskedelem, sőt az egységes, mindenfajta vámonkívüli akadályt is kiiktató belső piacot teremtő integráció néhány sajátosságára hívják föl a figyelmet. Ezeknek a görög fejlődés „elvesztegetett másfél évtizedében” játszott pontos szerepe aligha mutatható ki. Mindenesetre figyelemreméltó, hogy a többi, periférikus és fejletlen, később csatlakozó EU-tagország sikerrel dolgozta le modernizációs deficitjét. Esetükben az EU-csatlakozás nem járt növekedési pályájuk hosszan tartó, közel másfél évtizedes negatív korrekciójával.

Törökország

A vámunió 1996. január 1-i hatályba lépésével Törökország megszüntette az EU-ból származó ipari termékek vámját és minden hasonló, az importot terhelő befizetési kötelezettséget. Ötéves átmeneti időszakot követően pedig az ország a harmadik országokkal kapcsolatos vámjait és kereskedelempolitikáját is harmonizálta az Unióéval. (A Török-EU Társulási Tanács 1995/1. sz. Határozatának 4-8. Cikkelye) Ennek eredményeképpen az az EU-ból, illetve az EFTA-ból származó import 1994-ben súlyozott átlagban 5,9%-os vámterhei 0%-ra, a többi országból származó import esetében esetében 10,8%-ról 6,0%-ra mérséklődtek. (Ezt a vámok folyamatos és nagymértékű csökkenése előzte meg. A nyolcvanas évek elején például nem volt kivételes még a háromszámjegyű vámvédelem.) [Török(2002)]

A megállapodás nem terjed ki a mezőgazdasági termékekre, ám ezen a téren is létrehoz bizonyos, a fentieknél jóval kevésbé konkrét kötelezettségeket. Így Törökország kötelezettséget vállalt arra, hogy mezőgazdasági politikáját az Unió hasonló politikájával

összhangban fejleszti, az Unió pedig arra kötelezte magát, hogy agrárpolitikájának módosításánál figyelembe veszi Törökország érdekeit. (24. Cikkely)

A „lényegileg közös kereskedelempolitika”⁹⁴ értelmében olyan területeken is azonos feltételek érvényesülnek, mint például a versenyjog, a dömpingeljárás, a szabványosítás, a minőségtanúsítás, a fogyasztóvédelem és a szellemi tulajdon védelme.

A török GNP elmúlt mintegy másfél évtizedes növekedési számai – várakozásainknak megfelelően – nem tükrözik a vámunió „növekedési-trend”-alakító szerepét. A vonatkozó görbe arra utal, hogy a vámuniót a török növekedési trendet egyébként rendszeresen megtörő válságévek közé ékelődő néhányéves gyors növekedési szakasz felénél vezették be. Bevezetése sem hártotta azonban el az utána egymást gyorsan követő két „növekedési válságévet”(1998, 2001), illetve a 2001-es év súlyos pénzügyi válságát. A vámunió – bár kedvező hatásait nem vitatjuk és később részletesebben is elemezzük – önmagában természetesen nem volt elegendő a török gazdaság makrogazdasági instabilitásának mérséklésére. Ez nem mond egyébként ellen a vámunió gazdasági hatásait előzetesen felmérni kívánó elemzéseknek. Ezek általában mindösszesen 1% körüli „jóléti előnyt” mutattak ki, s ez nyilvánvalóan a mérési hibahatáron belül helyezkedik el. (Harrison-Rutherford-Tarr előzetesen például 1-1,5% közötti, a GDP-növekedésre gyakorolt kedvező hatást valószínűsített.[Harrison-Rutherford-Tarr (1996/2)] Zaharidis kéttizedes pontosságú, az első öt év elemzésére épülő becslése 0,96%-os hasonló számot eredményezett. [Zaharidis (2002)]

⁹⁴ (12. Cikkely: Törökország, azon harmadik országok vonatkozásában, melyek nem tagjai a Közösségnek, olyan intézkedéseket fogantatósít és olyan szabályokat érvényesít, melyek lényegileg azonosak a Közösségnek az alábbi jogszabályokban meghatározott kereskedelempolitikájával”)

2. sz. grafikon

A török gazdaság makromutatói arra utalnak, hogy a vámunio sem változtatott a török fejlődésnek egy, a többi európai országénál markánsabb sajátosságán. Eszerint erre az országra különösen jellemző a reálberek nagyon nagyfokú ingadozása. (Ez, amint már a Törökország fejlődését elemző fejezetben utaltunk rá, egyebek mellett a szakszervezeti érdekvédelem gyengeségével és a magas infláció jellemezte gazdasági környezettel függ össze.) A török export jelentős részének ár-érzékenysége és magas élőmunka tartalma miatt az export növekedési ütemét nagymértékben meghatározza a reálbér-indexnek egy adott éven belüli alakulása, amelyik egyébként rendszeresen meglehetősen szélsőséges értékek között ingadozik. (1989:+24,4%, 1994: -24,1% - a magánszektor adatai alapján.)

10. sz. Táblázat: A magán és az állami ipar reálbérindexe és az export növekedési üteme

	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
Reálbér-index											
(Magánszektor)	-3,2	24,4	17	24	-1,1	15,5	-24,1	-16,7	11,7	-8,1	3,4
Reálbér-index											
(Állami szekt.)	-7,3	50,5	22,9	39,9	25,2	-2,7	-22,2	-19,8	10	n.a.	n.a.
Export növ. üteme		-0,8	10,2	5,4	8,8	4,7	17,9	17,4	7,4	12,9	3,1

Forrás: SPO Main Economic Indicators

A fenti táblázat is mutatja, hogy a jelentős reálbér-csökkenéssel járó években rendszerint gyors exportbővülés következik be. A két számsorból készített görbe szinte egymás tükörképe, erős negatív korreláció (-0,85) is fennáll a két növekedési-ütem számsora között. A vámunió bevezetése természetesen ennek, a török gazdaságban a nyolcvanas évek eleje óta megfigyelhető összefüggésnek a vonatkozásában sem hozott változást.

Az alapvető makrogazdasági hatás kimutathatatlansága ellenére azonban aligha becsülhető alá annak a jelentősége, hogy Törökország a korábbinál szorosabb intézményes kapcsolatba került az EU-val. A vámunióval a török kormány – s ez egyfajta „ugrás a sötétbe” – olyan lépések mellett kötelezte el magát, melyek egy versenyképesebb török gazdaság irányába mutatnak. A gazdasági szabályozás olyan reformját kényszeríti ki ugyanis a vámuniós megállapodás, melyeket az egymást követő gyenge koalíciós kormányok külső kényszer hiányában biztosan nem hajtanának végre. A török közvélemény természetesen a vámuniót nem öncélnak tekinti. Viszonylag ismertek voltak az EU és Törökország kereskedelmében a török fél által korábban élvezett egyoldalú előnyök. A vámunió nyomán ezek megszűnnek egyoldalú előnyök lenni. A vámunió e közvélemény számára ezért csak a – mégoly távoli – teljes jogú tagsághoz szükséges egyik feltétel. Ez bizonyos tekintetben ugyancsak megkönnyíti a vámuniós megállapodásban rögzített szabályozási reformok végrehajtását. A vámunió ugyanis csak „eszköz-értékkel” rendelkezik, akár csak korlátozott „cél-értéke” csak a teljes jogú tagságnak van. Emiatt a vámuniótól nem is várnak közvetlenül jelentős gazdasági előnyöket, így a vámunióval összefüggésben végrehajtandó, gazdasági érdekeket sértő lépéseket sem közvetlen „haszon-áldozat” megközelítésben, hanem egy nagyobb cél elérésnek összefüggés-rendszerében vizsgálják.

Erre a legeggyértelműbb példával a vámunió nyomán bekövetkező külkereskedelmi-mérleg romlás szolgál. Néhány szélsőséges politikai erőttől eltekintve senki nem próbálta meg ezt a vámunióval, illetve az európai integrációval ellenséges érzelmek gerjesztésére kihasználni. Eléggé józan hangok mutattak rá, hogy a vámunió egy korábban erősen aszimmetrikus kereskedelmi feltételrendszert változtatott meg, melynek közvetlen haszonélvezői – a textil-, a textilruházati ipar és kohászat vállalatától eltekintve – nem a már korábban is vámmentes piacrajutást élvező török, hanem a vámkorlátoktól megszabaduló EU-exportőrök. (Erre a vámunió első évének adatai szolgáltattak meggyőző bizonyítékot. 1996-ban a az EU-ból származó török import 34,7%-kal, az oda irányuló török export mindössze 3,6%-kal nőtt.)

Bulgária

Bulgária 1995-ben lett az Európai Unió társult tagja. A bolgár gazdaság viszonylag zárt⁹⁵ és a bolgár gazdasági szerkezet a társulási megállapodás kínálta lehetőségek megragadására jelentős mértékben alkalmatlan volt és részben még ma is az. Ezért e megállapodásnak a bolgár gazdaságra gyakorolt hatását bármilyen összetettebb, „szintetikus”, a gazdasági teljesítmény egészére vonatkozó növekedési adatban keresni alighanem téves feltételezésre épülő kiindulópont lenne. Nem okozott-e azonban a megállapodás statisztikailag is érzékelhető elmozdulásokat a bolgár külgazdasági kapcsolatrendszer szerkezetében? A kérdésre az európai integrációs folyamatban hátrább tartó, nem társult délkelet-európai országok – elsősorban Macedónia és Horvátország, kevésbé a segélygazdaságként számontartott Bosznia-Hercegovina és Albánia – hasonló adataival történő összevetést követően kísérlehető meg a válaszadás. Különösen figyelemreméltók lehetnek azok az adatok, melyek az 1995-öt követő időszak esetlegesen eltérő bolgár külgazdasági tendenciáit exponálják. Ezekből lehetne arra a következtetni, hogy a társulási megállapodás nyomán Bulgária – legalábbis külgazdasági kapcsolatrendszerét illetően – a többé-kevésbé hasonló helyzetű országokétól eltérő pályára került.

11. sz. táblázat

	Az EU-val folytatott kereskedelem részaránya,			Egy főre jutó (USD) EU-kereskedelem
	%			
	1995	2000	Változás +/-%	1998
Albánia	50	59	+9%	229
Bosznia és Herc.	56	65	+9%	245
<i>Bulgária</i>	39	52	+13	480
Horváto.	58	55	-3	1386
Macedónia	34	49	+15	543
<i>(Románia)</i>	54	64	+10	492
Átlag (egyszerű)	48,5	57,3	+8,8	562

IMF, Directions of Trade Statistics

⁹⁵ Bulgária exportjának és importjának a GDP-hez viszonyított aránya az elmúlt években 80% körül volt. Ez Macedóniától eltekintve magasabb, mint a többi délkelet-európai ország megfelelő adata, de elmarad a hasonló méretű közép-kelet európai országok 100% fölötti adatától

Majd valamennyi délkelet-európai ország külkereskedelmében nőtt az EU-részaránya. Az egyedüli kivétel Horvátország, melynek már a kilencvenes évek közepén is magas EU-részaránya csökkent. A többi ország esetében mintegy 10%-kal nőtt az EU súlya, a fenti, erősen korlátozott érvényű adatok tanúsága szerint az EU-hoz fűződő kapcsolatok intézményi formáitól többé-kevésbé függetlenül. Vélhető, hogy a horvát aránycsökkenés mögött sem a társulási megállapodás hiányából eredő piacrajutási nehézségek, sokkal inkább a háborús konfliktus befejeztével több fontos, EU-n kívüli országgal normalizálódó közlekedési-szállítási kapcsolatok állnak.

12. sz. táblázat Külföldi működőtőke-befektetések állománya, millió USD (FDI)

	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2000/1995(%)
<i>Bulgária</i>	337	446	951	1488	2307	3309	881
Horvátország	359	874	1425	2439	4075	5202	1350
Macedónia	28	40	55	173	205	381	1260
<i>(Románia)</i>	971	1234	2448	4480	5521	6561	575
Átlag(országoként)	-	-	-	-	-	-	1016

(* USD, 2000-ben) Forrás: [WIIW(2002)]

Úgy tűnik, hogy a társulási megállapodás önmagában az FDI-beáramlására sem gyakorol alapvető, az egyszerű regionális ország-összehasonlításból is kitűnő hatást. Az alacsonyabb bázisról induló Macedónia, illetve a földrajzi fekvésénél fogva előnyösebb adottságokkal rendelkező, már a háborús konfliktust megelőzően is számottevő külföldi tőkét vonzó Horvátországot megcélzó FDI is nagyobb ütemben bővült, mint a térség két társult országába irányuló. Említést érdemel, hogy a különleges helyzetben lévő, elsősorban iszlám karitatív/politikai befektetéseket vonzó Bosznia-Hercegovinától eltekintve a térség valamennyi országában folyamatosan meghatározó súlyúak az EU valamelyik tagországából származó befektetők. Részesedésük országonként 60-85% között ingadozik. A társulási megállapodásoknak a „társult integráció” (az Európai Unió) befektetőire gyakorolt erős és egyértelmű kedvező hatása ezért jelentkezhett volna a külföldi befektetések jelentős

élénkülésében az ilyen megállapodással rendelkező országokban. Ez – az ismételt hangsúlyozandó – korlátozott statisztikai áttekintésből nem igazolódik vissza.

A megállapodásnak a bolgár integrációs törekvésekre gyakorolt kedvező hatása mindazonáltal aligha vitatható. Ez nem járt ugyan a térség többi országától feltűnően különböző külgazdasági szerkezetváltási dinamikával, a tagjelölt státusz elnyerésének azonban értelemszerű és megkerülhetetlen feltétele volt.

5.2 Teljesértékű tagság: a felzárkózás racionális *conditio sine qua non*-ja vagy társadalompszichológiai kényszer?

A teljesjogú tagságnak a csatlakozó országokra gyakorolandó hatását két alapvető tényező alakítja. Az egyik az EU-tól származó *pénzügyi támogatások* összege, felhasználásuk feltételrendszere és ütemezése. (Ezzel viszonylag szorosan összefüggő, ám e helyütt külön nem tárgyalt tényező az Unió döntéshozatali mechanizmusainak változása.) Ennél fontosabbnak véljük a csatlakozási országok „*versenyképességi deficitjének*” mértékét. Ezt jelentős részben a csatlakozást megelőző évek gazdasági átalakulásának mélysége határozza meg. A tagjelöltek közvéleményének a csatlakozással kapcsolatos attitűdjére a fenti, racionálisan mérlegelhető tényezők mellett egyéb, *érzelmi-metaracionális tényezők* is hatással lehetnek.

× Pénzügyi támogatások a megelőző bővítések tükrében

Az Unió legutóbbi négy bővítésétől a mostani egy tekintetben, statisztikailag is igazolható módon, mindenképpen különbözik majd. E különözöségre a csatlakozó országok számából és csatlakozáskori fejlettségi szintjükből lehet következtetni. Mindkét mutató előrevetíti, hogy a csatlakozás utáni Unió – alapvető gazdaságfejlettségi mutatóit tekintve – jelentősen különbözik majd a 10/12/13 ország csatlakozását megelőzőtől. A drasztikusnak is nevezhető bővítés komoly hatással lesz az Unió alapvető statisztikai számaira. Tekintsük át a megelőző bővítéseknek az integráció átlagos fejlettségi szintjére gyakorolt hatását.⁹⁶

⁹⁶ A kérdést röviden már érintettük. L. 24. oldal.

13. sz. táblázat

1	Bővítés éve	1973	1981	1986	1995	2000/5/7
2	Új tagok száma	3	1	2	3	12
3	EU-tagok száma a bővítés előtt és után	6/9	9/10	10/12	12/15	15/27
4	Bővítés előtti utolsó év EU-átlaga (GDP/fő, USD)	4673	7509	10933	17750	17851**
5	Bővítést követő átlag az új tagok megelőző évi GDP-adataival számolva (GDP, USD/fő, **Euro/fő, 2000-es adatok)	4565	7457	10626	17850	13149**
6	5/4	-2,4%	-0,7%	-2,8%	+0,6%	-26,3%

** Euro/fő

Forrás: [Twigger(1998)] **[Eurostat(2001)] alapján saját számítások

*: valamennyi tagjelölt felvételével számolva

Az esedékes bővítés nyomán az EU egy főre jutó GDP-je a portugál szint közelébe, néhány százalékkal e fölé süllyedne. Ez lenne az első olyan bővülés, melynek eredményeképpen az EU átlag nem csupán elhanyagolható – szinte a mérési hibahatárokon belüli – mértékben változna, hanem a 2004-es bővítést megelőzően az egyik legkevésbé fejlett tagország szintjére zuhanna vissza. A török csatlakozást mellőző bővítés esetében – ez az előzővel ellentétben csupán hipotetikus scenárió – a csökkenés öt-hat százalékkal lenne kisebb, ám ebben az esetben sem érné el az EU-átlag a spanyol szintet. Még a jelenleg⁹⁷ legvalószínűbbnek tűnő bővítési menetrend – tíz tagjelölt 2004-ben, Bulgária és Románia 2007-ban, Törökország a bizonytalan jövőben csatlakozik – esetében sem érné el az Unió a spanyol szintet az első bővítési kört követően. A fenti adatok a piaci áron figyelembe vett GDP-értékekre vonatkoznak. A vásárlóerő-paritást alapul véve a különbség természetesen kisebb. A tizenkettes csatlakozás esetén a csökkenés 15%-os, a tizenhármas, tehát Törökországot is magábanfoglaló esetén pedig 21%-os lenne.

Ez olyan jelentős mértékű változás, amelyik már csupán a számok erejénél fogva is megkerülhetlenné teszi a korábbi támogatási rendszerek felülvizsgálatát. Az 1990-es években például Görögország évente GDP-jének közel 3%-át kapta uniós támogatás formájában, kétévtizedes tagsága alatt pedig összességében *egyévi magyar GDP-hez mérhető*

⁹⁷ 2003. őszén

összegű támogatásban részesült. Az ennek megfelelő, lakosságárányos támogatási szint fenntartása a tizenkettes bővülés esetén is évi 30 milliárd eurora becsülhető források átcsoportosítását tenné szükségessé. (A *hangsúlyozottan hipotetikus* tizenháromas bővülés esetén ez az összeg közelebb állna az 50 milliárdhoz.) Ez utóbbi az EU-költségvetésének mintegy 40-50%-a lenne, az előbbi is mintegy harmada – érdemes ezt az arányt a Phare-programnak a kilenvenes évek elején-közepén regisztrált nem egészen 1,5%-os arányával összevetni. Az összeg a bővülés utáni EU GDP-jének sem jelentéktelen százaléka lenne. A Törökországot mellőző bővítés esetén az Unió GDP-jének mintegy kétszázad részét, azaz fél százalékát kényszerülne elkölteni a Görögország által élvezett támogatási szint valamennyi tagországra történő kiterjesztése érdekében. Természetesen el lehet a gondolattal játszani: Görögország csatlakozásakor a közösségi fajlagos GDP mintegy 60%-ával rendelkezett. A tizenkettes bővítés esetén – vásárlóerő-paritáson számolva – a megfelelő arány 35%. Ez akár mintegy kétszeres támogatási szintet is indokolhatna. Ebben az esetben az Unió akár GDP-jének egy százalékát is elkölthetné az új tagok és az Unió közötti különbség mérséklésére – ötszázszorosát a Phare-program allokációjának... Ezzel szemben a jelenleg valószínűsíthető támogatási összeg a tizes bővítést követő első három évben *összesen* 25 milliárd euro.

Ezek a számok képezik az – elsősorban a mezőgazdasági támogatásokkal kapcsolatban exponálódó – „csatlakozási alkufolyamat” EU-költségvetési-reálgazdasági hátterét. Egyértelmű, hogy a görög, majd portugál felzárkóztatási stratégia EU-költségvetési feltételrendszerével a 2004-es bővítés esetében nem lehet számolni. (Ebből a szempontból közömbös, hogy milyen körben valósul meg a bővítés. A legóvatosabb változat esetére is érvényes ez a megállapítás.)

× Gazdasági átalakulás és csatlakozás-érettség

A tagjelölt országok gazdaságának csatlakozási érettségét feltáró, részletes elemzés meghaladná tanulmányunk kereteit. A kérdést ennek ellenére szükségesnek tartjuk röviden érinteni. A részletes és széleskörű adatok áttekintése helyett erre egyetlen mutató, a GDP növekedési üteméből s ennek kiegyensúlyozottságából próbálunk meg következtetéseket levonni. Úgy véljük, hogy a viszonylag magas és egyenletes növekedési ütem nagy valószínűséggel utal arra, hogy a piacgazdasági átalakulás lényegében befejeződött és az átalakulási sokk makrogazdasági hatásai már nem érződnek. Ezt látszik alátámasztani, hogy a piacgazdasági átalakulás első éveit minden országban jelentős gazdasági teljesítményromlás

kísérte. Eltérések nem ebben, hanem a visszaesés mértékében és a válság időtartamában voltak. A kiegyensúlyozott növekedés arra is következtetni enged, hogy a széleskörű magánosítás és a szerkezeti okokból versenyképtelen ágazatok-vállalatok felszámolása nyomán a gazdaságnak egy jelentős része nemzetközileg is versenyképes. Mindezek a koppenhágai feltételrendszer értelmében kiemelkedő fontosságú tényezők egy-egy tagjelölt gazdasági csatlakozás-érettségének elbírálásánál.

A kilencvenes évek második felére vonatkozó, tehát a leglendületesebb átalakulásnál is annak szükségszerű sokkhatásait már kiszűrő idősor jelentős eltéréseket takar, és módot ad a fentiekkel kapcsolatos következtetések levonására.

14. sz. táblázat GDP-növekedés a tagjelölt országokban (% / év)

	1996	1997	1998	1999	2000
Bulgária	-10,1	-7,0	3,5	2,4	5,8
Cseh Köztársaság	4,8	-1,0	-2,2	-0,8	3,1
Észtország	3,9	10,6	4,7	-1,1	6,4
Lengyelország	6,0	6,8	4,8	4,1	4,0
Lettország	3,3	8,6	3,9	1,1	6,6
Litvánia	4,7	7,3	5,1	-3,9	3,3
Magyarország	1,3	4,6	4,9	4,2	5,2
Románia	3,9	-6,1	-4,8	-2,3	1,6
Szlovákia	6,2	6,2	4,1	1,9	2,2
Szlovénia	3,5	4,6	3,8	5,2	4,6
Törökország	7,0	7,5	3,1	-4,7	7,2

Forrás: [Eurostat(2001)]

Különösen a két délkelet-európai, volt tervgazdálkodó tagjelölt teljesítménye gyenge, jóllehet a bolgár növekedés adatai akár egy megkésett, de lényegében sikeres átalakulásra is utalhatnak. Egyszerre kiegyensúlyozott és gyors fejlődést egyedül a magyar, a lengyel, a szlovák és a szlovén gazdaság ért el, jóllehet a szlovák gazdaság teljesítménye a kilencvenes évek végétől romlik.

A fenti, reálgazdasági tényezők mellett mérjük fel a tagjelöltek közvéleményének a csatlakozással kapcsolatos pozícióját.

× EU-csatlakozás és társadalmi beállítottság

Az Európai Unió „Eurobarometer” c. felmérése – legalábbis a tagjelölt országok tekintetében – rendszeresen vizsgálja a csatlakozással kapcsolatos közvéleményt. A felmérésekből kitűnik, hogy – ha eltérő mértékben is, de valamennyi tagországban és szinte valamennyi kérdés vonatkozásában – dominálnak a pozitív attitűdre utaló válaszok. (A nem tagjelölt országokra nem terjed ki a vizsgálat.) A 13 országban megkérdezettek 59%-a egyértelműen kedvezően tekint országának csatlakozására, a támogatás mértéke azonban országonként eléggé nagymértékben szóródik. (Legmagasabb Romániában, legalacsonyabb Észtországban és Lettországban⁹⁸.) A szavazóképes korban lévőknek összesen 65%-a gondolja úgy, hogy egy esetleges referendum során támogatni fogja országa csatlakozását, emellett mind a 13 vizsgált országban többségben vannak a támogató állásponton lévők. [European Commission(2001)]

A felmérésnek egy másik pontja arra utal, hogy a válaszadók közül a legtöbb – 34% – a csatlakozás folyamatának kívánatos sebességére vonatkozó, hétfokozatú skálán megválaszolható kérdésre a „lehető leggyorsabb” választ adta. Azaz, szeretné, ha országa minél előbb az Unió tagja lenne. A gyors csatlakozási folyamat hívei minden országban többségben vannak. Ez utal arra a türelmetlenségre, amely ezeknek az országoknak a közvéleményében él. Ennek a türelmetlenségnek érdekes kontrasztja a tagjelölt országok lakosságának tájékozatlansága. A 13 országban megkérdezettek 47%-a „nem nagyon tájékozottnak”, 21%-a pedig „teljesen tájékozatlannak” véli magát országa csatlakozását illetően. (Az észtek tartják magukat a legkevésbé, a szlovének a leginkább tájékozottnak.) Nagyon leegyszerűsítve a felmérés eredményét megkockáztatható a következő megállapítás.

A tagjelölt országok állampolgárai az Európai Unióról, mint a demokratikus és gazdaságijóléti értékek tekintetében is előkelő helyet elfoglaló országközösségről viszonylag sokat tudnak. A csatlakozási folyamatnak országukra gyakorolt hatását illetően azonban csak kevés ismerettel rendelkeznek. A csatlakozás minden országban mért többségi támogatása ezért sajátos társadalompszichológiai, ill. tömeglélektani diszpozícióra enged következtetni. (7. Tézis)

⁹⁸ A felmérés nem terjed ugyan ki ennek a részletkérdésnek a vizsgálatára, de elképzelhető, hogy mindkét országban a jelentős orosz kisebbség álláspontja, illetve az ennek a kisebbségnek az EU-ban nyújtandó jogokkal kapcsolatos többségi attitűd magyarázza alacsonyabb támogatást.

Az államszocialista modell zsákutcájából kihátrálni próbáló kelet, illetve közép-európai országok szinte mindegyike úgyszólván megkérdőjelezhetetlen evidencia, társadalmi-gazdasági fejlődésük posztulátum-érvényű⁹⁹ alaptétele az EU-csatlakozás. Ezen a várható támogatásoknak a modellértékű dél-európai csatlakozásoknál megfigyelttől eltérő szintje és néhány ország esetében a piacgazdasági átalakulás befejezetlensége sem változtat. Az EU-hoz, mint emberjogi és szociális érték-közösséghez és mint magasan fejlett, valamennyi jelenlegi tagja számára stabil és viszonylag gyors fejlődést szavatoló gazdasági integrációhoz való csatlakozás ezen országok mindegyikében a politikai törekvéseknek a középpontjában áll. A politikai-társadalmi dialógus sem a csatlakozási folyamat során kialakítható feltételekről folyik elsősorban, ennél nagyobb figyelem övezi a csatlakozás időpontjáról szóló híreket.

Nyugat-Európában ezzel szemben három, a csatlakozási feltételeknek megfelelő, sőt, azokat túlteljesítő ország¹⁰⁰ is „önkéntes távolmaradó.” A volt európai kommunista országok közül talán a háborús kudarcok és az elmaradt rendszerváltás Jugoszláviája az egyetlen, amelyikben számottevő ellentábor van az ott egyébként egyelőre beláthatatlan távolságban lévő teljesjogú tagságnak. A többi országban csak viszonylag jelentéktelen politikai erők sorolhatók ebbe a táborba. Jellemzően ezek álláspontja sem az elutasítás, inkább csak a kritikus, nem feltételek nélküli támogatás: a jelenleg Brüsszelből kínált feltételek elutasítása. Az Európa-ellenesség ugyanis óhatatlanul egyben megerősödő keleti orientáció is lenne. Erre utal Tony Judt: „néhány szerbet kivéve még a legnacionalistább kelet-európai politikusok számára sem vigasztaló a szövetség, de akárcsak a barátság... egy újjászülető Oroszországgal”. [Judt(1996) 80. o.] Amint arra a 2002-es év őszének magyarországi történései is emlékeztettek, a csatlakozási folyamat bármilyen megfontolásból történő megkérdőjelezése, relativizálása, egyéb célok összefüggésébe állítása komoly, s nem csupán a konkurens politikai erők által megfogalmazott bírálatok kiváltója lehet.

Mindezek alapján megkockáztatjuk, hogy – legalábbis néhány ország esetében – a csatlakozással kapcsolatos beállítottság a „*társadalomszichológiai kényszer*” fogalmával is leírható. Ez – az ugyancsak a címben szereplő „*conditio sine qua non*” (pontosabban:

⁹⁹ Posztulátum: „olyan tétel, amelyet helyesnek tekintenek, jóllehet nincsen bizonyítva”. [Rathmann (1988)169. o.]

¹⁰⁰ Svájc, Norvégia, Izland

racionális/kalkulált *sine qua non*) megközelítéssel ellentétben – sajátos érzelmi-irracionális beállítódásként is felfogható. E beállítottságban döntő szerepet játszanak az uniós tagsággal és az ebből eredő pénzügyi támogatásokkal kapcsolatos, nem feltétlenül reális várakozások.

Próbáljuk meg összefoglalni a két alapvető megközelítés lényegét:

- × *Conditio sine qua non*: a társadalmi konszenzust vagy kvázi-konszenzust a csatlakozástól várható előnyök és hátrányok racionális mérlegelése hozza létre. Annak belátása, hogy a gazdasági fejlődés és a sajátos nemzeti értékekkel összhangba hozható európai értékek érvényesülése számára kedvezőbb az Unión belül, mint azon kívül. A tájékozott közvélemény előtt alapvetően ismertek az uniós költségvetési kapcsolatok számai, ill. az egységes belső piacnak a nemzeti versenyképességre, ezen belül a csatlakozás előtt védett mezőgazdasági és szolgáltató szektorra gyakorolt hatása. (A feldolgozóipart – némi leegyszerűsítéssel – tekintjük már a csatlakozást megelőzően is vám- és vámonkívüli akadályokkal nem védett ágazatnak¹⁰¹.)

A délkelet-európai országok mindegyikére jellemző volt a korszerű piacgazdaság, illetve a pluralista demokrácia intézményei kiépítésének a késedelme. Ez jellegzetes, az európai fejlődés anomáliájaként felfogható sajátosság. Esetükben a csatlakozás, illetve az ehhez vezető alkalmazkodási folyamat a gazdasági fejlődés súlyos intézményi akadályainak a felszámolását is elősegítheti. Ebből a szempontból a három vizsgált ország jelentős mértékben eltérő történelmi fejlődési pályája sem jelent markáns különbséget. Visszaulva a megelőző fejezetek megállapításaira, az alábbiak kívánnak említést: Bulgáriában a gazdasági rendszerváltás legalább féltizedes halogatása¹⁰²; Görögországban az államkorporativista gazdasági modellben érdekeltnek a képessége arra, hogy ez a modell (legalábbis egyes elemei) az uniós csatlakozást majd másfél évtizeddel túléljék; Törökországban pedig a politikai elitnek a tartós makrogazdasági stabilizáció megvalósításában és a „demokratikus deficit” felszámolásában mutatott tehetlensége és érdektelensége.

¹⁰¹ Egyes feldolgozott mezőgazdasági cikkek előállítói például Magyarországon is igen magas vámvédelmet élveznek. Tevékenységük *feldolgozóipari*, a teljesen nyitott feldolgozóipari piac tézise tehát a csatlakozás időpontjáig maradéktalanul nem állja meg a helyét.

¹⁰² A tagjelölt országok közül egyedül Románia esetében volt hasonló ellenállás a politikai elit és a közvélemény részéről a gazdasági reformokkal szemben.

Több más tagországgal, kiváltképpen pedig az „önkéntes távolmaradókkal” ellentétben tehát a teljes jogú tagság nem csak az európai gazdasági integráció optimális keretei létrehozásának, hanem általában a modernizációnak is feltétele. Ezekben az országokban a csatlakozás végeredménye legalább négy hatótényezőnek az eredője. A negyedik tényező – az egységes piacra történő belépés egyes ágazatok számára kedvező, az uniós forrástranszferek általában kedvező, illetve a versenyképességi deficit nyomán várható csatlakozási sokk más ágazatok számára kedvezőtlen hatása mellett – a modernizációs többlet. Erre ezek a társadalmak – s erre bőséges történelmi tapasztalatok utalnak – külső kényszerek hiányában nem, vagy csak korlátozottan képesek szert tenni. Már utaltunk rá, hogy egyikük – a ma már természetesen nem tagjelölt Görögország – gazdaságtörténelmi értelemben bizonyította: ez az inercia képes a csatlakozástól egyébként remélhető gazdasági előnyök akár évtizedes semlegesítésére is.

- × *Társadalompszichológiai kényszer*: a konszenzust a társadalmi-gazdasági problémák megoldásával kapcsolatos felfokozott várakozások táplálják. Ezek nem nyugszanak feltétlenül racionális alapokon. A közvélemény a valóságos folyamatok és a várható hatások ismerete nélkül, „metaracionális” módon, „kényszeresen” veti bizalmát az Unióba. Úgy véli, hogy enélkül a társadalmi-gazdasági felzárkózás reménytelen. Ebben a politikai elit szerepe kétféle is lehet: ők is oszthatják a szélesebb közvélemény irracionális várakozásait. Szükségszerű informáltsági többletük révén azonban annak gerjesztői is lehetnek. Ugyancsak elképzelhető a csatlakozással kapcsolatos társadalmi párbeszédnek a csatlakozásban különérdekekkel rendelkező politikai elit által történő „tematizálása”.¹⁰³

A tizenhárom tagjelölt ország valóságától elvonatkoztatva természetesen a *nem-csatlakozás* hasonló attitűdjei is megfogalmazhatók. Egy esetleges – igen kevésbé valószínű, ám elméletileg nem kizárható – törökországi iszlám fordulatot követően a török közvélemény például „kényszeresen” utasíthatná esetleg el a csatlakozást, figyelmen kívül hagyva annak a racionális megközelítés nyomán kirajzolódó előnyeit. Ebben az esetben *nem a csatlakozás*, hanem a *távolmaradás* lenne „társadalompszichológiai kényszer”. Kevésbé elméleti a három önkéntes nyugat-európai távolmaradó példája. Esetükben feltételezhető, hogy viszonylag jólinformált, az Európai Unió valóságáról közvetlen

¹⁰³ Erre utal a közép-európai politikai elitekkel összefüggésben Balogh András: „...elképesztő, hogy...kisebbséget fektetnek arra, hogy ők mit várnak az integrációtól, mint arra, hogy nekik mit kell teljesíteniük.” [Balogh(1998)152. o.]

benyomásokban is bővelkedő társadalmak jutottak arra a következtetésre, hogy hagyományos értékeik megőrzése és bevált gazdasági gyakorlatuk számára a csatlakozás nem lenne előnyös.

Ilyen körülmények közepette – elméletileg bizonyosan – olyan társadalompszichológiai légkör is kialakulhat, melyben a csatlakozási folyamattal kapcsolatos, tényekre épülő és tárgyilagos mérlegelés a közgondolkodás periferiájára szorul, és úgyszólván intellektuális tabu-témává válik. Dominál a „ha csatlakozunk, minden jóra fordul” alapállással leírható közfelfogás. Ebből a szempontból nincsen különbség az Unióhoz jobb, illetve kevésbé jó „versenyképességi paraméterekkel” csatlakozó országok között.

A fejezet címében megfogalmazott kérdés¹⁰⁴ erre a kettősségre utal. A kérdésre adandó válasz – különösen a bizonytalanabb csatlakozási perspektívájú és további reformokat végrehajtani kényszerülő Törökország esetében – egyáltalán nem elméleti. Nagyon is komoly gyakorlati következményei is vannak, hiszen ez jelöli ki a csatlakozási folyamattal összefüggő reformok sebességét és következetességét, a tagjelölt országok kompromisszumkészségének határait és a csatlakozási tárgyalások menetét. A „társadalompszichológiai kényszerben” élő közvélemény, illetve az őket képviselő politikai, ill. bürokrata elit kezelhetőbb tárgyalópartnere Brüsszelnek, mint a saját érdekeivel pontosan tisztában lévő. Minél lejjebb jutunk a brüsszeli „eurokrácia” hivatali ranglétráján, Európa újraegyesítésének „értékvezérelt víziója” annál hátrább szorul a napi hivatali feladatok megoldása rutinjához képest. Ez meggyorsíthatja a csatlakozási tárgyalásokat, de hozzá is járulhat a majdani csatlakozást követően felszínre kerülő problémákhoz.

Már utaltunk rá, hogy kétféle alapvető válasz adható a török és a bolgár közvéleménynek – és valamennyi tagjelölt országénak – a csatlakozási törekvéssel kapcsolatos kedvező diszpozíciójára¹⁰⁵ vonatkozóan. A két válasz mögött az uniós csatlakozással kapcsolatos, egy-egy ország közvéleményére, illetve politikai elitjére jellemző attitűd, „Európa-vízió”

¹⁰⁴ „Teljesértékű tagság: a felzárkózás *sine qua non*-ja vagy társadalompszichológiai kényszer?”

¹⁰⁵ A török állampolgárok 51%-ában él „pozitív” kép az EU-ról, 25%-ukban „negatív”. Bulgária esetében ez a két arány 70%, ill 5%. A két ország csatlakozását támogatók aránya mindkét ország esetében 59%, Bulgáriában valamivel alacsonyabb (10%, szemben a törökországi 14%-kal) az ellenzők aránya. [European Commission(2001)] Törökország esetében a pozitív „EU-képpel” rendelkezők és a támogatók aránya közötti fordított arány feltehetően vallási-kulturális okokra vezethető vissza.

rejlük. Próbáljuk meg a fenti attitűdöket az őket képviselők értékselemléletének összefüggésében leírni.

<i>Az alábbi célok érték-státusza a politikai elit/közvélemény értékvilágában</i>			
<i>A csatlakozással kapcsolatos meghatározó attitűd:</i>	Európai Unió tagtság	Gazdasági fejlődés/felzárkózás	Önálló, gazdaságin túli nemzeti értékek ¹⁰⁶ védelme/megvalósítása
1. „ <i>Conditio sine qua non</i> ”	eszköz-érték	cél-érték	értékseleleges
2. Társadalompszichológiai kényszer	cél-érték	eszköz-érték	értékseleleges
<i>A távolmaradással kapcsolatos meghatározó attitűd:</i>			
3. Lehetőség a fejlődésre az Unión kívül, „ <i>conditio cum qua non</i> ”	potenciálisan eszköz-érték	cél-érték	értékseleleges
4. Társadalompszichológiai kényszer	negatív érték-tartalom	eszköz-érték	cél-érték

A közvéleménykutatásból levonható – meglehetősen elnagyolt – következtetések a „társadalompszichológiai kényszer” részleges jelenlétére is engedtek következtetni. Valószínűsíthető, hogy a kedvező diszpozíció a két attitűd keveredésének az eredménye, ezen belül azonban jelentős a „kényszeres” csatlakozáspártiak tábora. (A „kalkulált *cum qua non*” felfogása uralkodott – legalábbis eddig – a három „önkéntes” nyugat-európai távolmaradó esetében. A végeredmény ellentétes.) Sajátos jelenséggel állunk szemben. A meghatározó és véleményformáló politikai erők a csatlakozást eszerint úgyszólván cél-értékkel ruházzák föl, s ennek a közvéleményben is nyoma van. Az a megközelítés, amelyik a tagságban eszköz-értéket lát, azaz amelyik az átfogóbb, önállóan értelmezhető, nagyobbléptékű társadalmi célok elérésének, ezen belül a gazdasági fejlődés felgyorsítása eszközeként tekint a csatlakozásra, a „kalkulált *sine qua non*” felfogását vallókat jellemzi.

¹⁰⁶ Értelmezésünkben ilyen érték-ként definiálhatók – egyebek mellett, a felsorolás tetszés szerint bővíthető – a következők: nemzeti szuverenitás, önálló állami lét, nemzeti hagyományok megőrzése, nemzeti kultúra gazdagítása, a nemzet mint politikai közösség védelme, sajátos nemzeti politikai intézmények fennmaradása, elutasított értékek távoltartásának képessége stb.

Rendkívül nehéz és az európai bővítés néhány alapvető kérdését érintő feladat volna az egyes attitűdök valóság tartalmának feltárása. Azt kellene – ráadásul országonként – megjósolni, hogy a csatlakozást követően miként alakul majd a térség fejlődése. Aligha kockáztatunk azonban nagyot annak kijelentésével, hogy összességében a tagjelöltek számára a teljes jogú tagság előnyös lesz. Némi szerencsével tájékozatlanul is lehet jól dönteni. Az előnyök mértéke azonban nem lehet független csatlakozásuk feltételeitől, illetve társadalmi-gazdasági valóságuk szélesebben értelmezett „versenyképességi tartalékaitól.” (Ennek a kijelentésnek az ellenkezőjéből az következne, hogy a csatlakozási tárgyalások tétje nulla, valamint, hogy bármilyen ország és bármilyen versenyképességű ország számára előnyös a csatlakozás.)

A görög felzárkózási erőfeszítések másfél évtizedes kudarca fontos figyelmeztetést hordoz. Eszerint az intézményi-gazdaságszerkezeti feltételek hiányában a teljes jogú tagságnak és a jelentős uniós erőforrások átengedésének kombinációja sem feltétlen garancia az Unió fejlettebb országai gazdasági teljesítményének közelítésére. A kevésbé fejlett, periféria-országok versenyképességi és strukturális problémái a csatlakozás után felerősödve hallatnak magukról. (8. Tézis)

Ez természetesen nem jelenti a felzárkózás lehetetlenségét más országok esetében. Feltételezzük, hogy a teljes jogú tagság-megfelelő intézményi feltételek kombinációja a brüsszeli források „görög szintjének” hiányában is elegendő lehet a gyors, a nivellálódás irányába mutató, hosszabb távon is kiegyensúlyozott gazdasági növekedéshez.

A közvéleménykutatások utalnak arra, hogy Bulgáriában és Törökországban is többségben vannak az EU-val kapcsolatban „kedvezően diszponáltak”, ezen belül Bulgáriában magasabb az arányuk. Az egyébként igen részletes „Eurobarometer” felmérés sem vizsgálja azonban a „kedvező diszpozíciót” alakító tényezőket. Feltételezhető, hogy a két ország eltérő gazdasági valósága miatt e tekintetben is nagyok a különbségek. Törökországban a gazdaság sikeres modernizációt végrehajtó szegmensei már évek óta versenyeznek az egységes európai piacon. E szegmensek döntéshozói pontosan ismerik a csatlakozás nyomán érvényesülő követelményeket és a vámuniót meghaladó integráció előnyeiről is képet tudnak alkotni. E társadalmi csoport statisztikai súlyánál jóval nagyobb befolyással rendelkezik. Ők a török társadalom jelentős –

európaizálódott, ataturki, középosztályosodó – részének „véleményformálói.” Esetükben nem indokolatlan a „jólétesültségen is nyugvó racionalitásról” beszélni. Ők, illetve az ő véleményformálói ténykedésük által befolyásoltak lehetnek a „török 59%”(L. 90. lábjegyzet) „derékhada.” Körükben nem kivételes az európai értékek törökországi elterjedésének meggyőződéses, az értékek fontosságának átélésére épülő támogatása sem.

Az 59%-nak egy másik, feltehetően nagyobb részénél azonban más beállítottság uralkodik. (E helyütt emlékeztetünk a török társadalom eltérő szociokulturális feltételeiről korábban írottakra.) Ebben a szegmensnek az értékhierarchiájában a közösségi értékek – legyen az a családdal, a helyi közösséggel vagy a nemzettel kapcsolatos érték – kiemelkedő helyet foglalnak el. Az egyéni szabadság, így a politikai szerveződés és a véleménynyilvánítás értékei ennél sokkal hátrább szorulnak. Ez utóbbiak – melyek a nyugati civilizációban meghatározó fontosságúak, az európai integráció alapértékei – a török társadalom nem jelentéktelen része számára keveset jelentenek. Hangsúlyozásuk sok törökben nemritkán negatív képzeteket idéz föl: ha szabadságjogokat követelnek, akkor valaki ismét az ország megbontására törekszik. (A kurd mozgalom bármilyen nyugati, akár a kisebbségi jogokra visszavezetett támogatása csak erősíti ezt a félelmet.) Ennek megfelelően a koppenhágai feltételekben leírt követelményekre reflektáló jogszabályi korszerűsítések sok, egyébként a támogatáspárti töröknek is csak az uniós tagság feltételeként értelmezhetők. Olyan szükséges rosszként, melyek csak az egyébként önmagában is presztízsértékű – Törökországnak Európával való egyenjogúságát jelképező – EU-tagság érdekében viselendők el.

E két szegmessel csakugyan szemben áll a „társadalompszichológiai kényszerből” elutasítók ugyancsak több tíz százalékra becsülhető szegmense. Ők alapvetően két táborra oszthatók: a szekuláris elutasítók és a vallási elutasítók táborára. Az első esetében a közösségi értékeknek az értékhierarchiában elfoglalt helyéről mondtak ugyanúgy érvényesek. Számukra azonban a szabadság-értékeknek „a nagyobb nemzeti közösséget veszélyeztető” térnyerése – s az erre irányuló, pragmatikus jogszabálymódosítások – még az uniós csatlakozásnak alárendelten sem elfogadhatóak. A második az uniós csatlakozást a vallási értékek dominanciájával összefüggésben utasítja el. Felfogásukban a keresztény Európa intézményeihez való közeledés mindenféleképpen annak liberális és erkölcstelen társadalmi normáit és szokásait is a török társadalomra erőlteti. Ez az iszlám értékeket vallók számára teljességgel elfogadhatatlan.

Más helyzet feltételezhető Bulgáriáról. A két ország eltérő exportvolumene és exportszerkezete¹⁰⁷ a világgpiaccal, ezen belül az Európai Unióval szerves, napi, kooperatív, azaz a kölcsönös együttműködési készséget rendszeresen próbára tévő üzleti kapcsolatban lévők teljességgel eltérő számára, sőt számarányára enged következtetni. (Feltételezzük, hogy az ilyen sajátosságokkal leírható üzleti kapcsolat a feldolgozott termékek kereskedelmére sokkal jellemzőbb, mint a feldolgozatlanokéra.) Ilyen körülmények közepette a „bolgár 59%” kedvező diszpozícióját inkább az Európai Unióból érkező „civilizációs impulzusok”, s az ezekkel kapcsolatos pozitív érték-képzetek alakítják. Reájuk inkább alkalmazható az Unió értékeivel azonosuló, azoknak a saját országukban való érvényesülését kívánó, az egységes piac követelményeit illetően azonban viszonylag alulinformált közvélemény-alkotó meghatározása. A bolgár társadalomban ugyanakkor sokkal csekélyebb mértékben vannak jelen a csatlakozást érték-különbségek, illetve vallási-kulturális okok miatt elutasítók. A nem támogató 41% – feltételezésünk szerint – inkább a rövidtávon az „Unión kívüli” fejlődés lehetőségében bízó, illetve a csatlakozási sokknak a bolgár társadalomra gyakorolt negatív hatását megbecsülni képes társadalmi csoportokból kerül ki. Erre utal a UNDP számára készült felmérés: a csatlakozás ellenzői között magasabb a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya. [Ivanov(1998)] Esetükben a feltételezhető információs többlet állhat a csatlakozási sokkal kapcsolatos erősebb félelem hátterében.

5.3 Magyarország és a három ország: párhuzamok és eltérések

Magyarország a tagjelöltek első ötös csoportjának 1997-es kiválasztásánál a teljes mezőny egyik legfelkészültebb tagjaként tekinthetett saját magára. A legfelkészültebb tagjelöltek szűkebb körét preferáló bővítési stratégia azonban viszonylag hamar átadta helyét a népszerűen csak „Big Bang” elnevezéssel illetett, mintegy tízes bővülést megcélzóknak. Ennek eredményeképpen 2004-ben két olyan balti ország¹⁰⁸ is EU-tag lehet, melynek fajlagos gazdasági teljesítménye – most tekintsünk el a társadalmi kohézió

¹⁰⁷ Törökország 2000-ben 25 milliárd, Bulgária 0,655 milliárd dollár értékben exportált feldolgozott termékeket. [World Bank(2001)]

¹⁰⁸ Lettország és Litvánia

szempontrendszerétől – lényegében azonos Törökországgal. (Természetesen sokkal kisebb és sokkal homogénabb országokról van szó.) A két, Törökországnál fejletlenebb és a baltiaknál jóval nagyobb kohéziós problémákkal küzdő délkelet-európai ország csatlakozására viszont nem kerül sor az első körben. Törökország csatlakozása pedig a bizonytalan jövőbe tolódik ki.

A tízes bővítés ugyan nem kedvező a „legfelkészültebb tagjelölt” eredményeit szívesen saját vezetési teljesítményének betudó magyar politikai elit kommunikációs offenzívája számára, ám igen nyomós okok szólnak mellette. A fentiekben bemutatott adatok egyértelművé teszik, hogy az Unió történetében „minőségileg” új, előzmények nélküli, komoly átrendeződést eredményező bővítés elébe nézünk. Hét, az Unió legszegényebb tagjától is jócskán elmaradó fejlettségű ország csatlakozik,¹⁰⁹ s az ebből eredő nehézségek egy-két, néhánymillió szegény ország kihagyásával érdemlegesen nem lettek volna enyhíthetők. A „kettéosztott Európa” újraegyesítésének értékvezérelt, magasztos víziója – legalábbis balti országok vonatkozásában – erősebbnek bizonyult a „haszonelvű”, esetleg „haszonvezérelt”,¹¹⁰ az uniós támogatások szempontjai diktálta „országkönyvelői” szemléletnél.

Ennek a magasztos vízióknak is megvannak azonban az „alkalmazhatósági határai”, a két-délkelet európai, volt kommunista ország hátrább sorolása ezért nem volt elkerülhető. Összesen harmincmilliót meghaladó lakosságuk, részben reformálatlan, növekedési problémákkal küzdő gazdaságuk és társadalmuk alacsony kohéziós szintje miatt az Unió integráló képességét amúgy is túlfeszítő bővítés közepette könnyen az Unió „költségvetési fekete lyukává” válhattak volna. Törökország esete ettől némileg különböző. Az ország ugyan hasonló, sőt nagyobb társadalmi kohéziós problémáktól sujtott, de gazdasága jelentős növekedési potenciállal, számottevő vállalkozási kultúrával és sokmillió, nyugat-európai normák szerint szocializált és nyugat-európaihoz hasonlítható jóléti szinten élő – és fogyasztó – középosztállyal rendelkezik. Ezeknél fontosabb, hogy az európai munkamegosztásnak sem jelentéktelen résztvevője. A török csatlakozás időpontjának lebegtetésében vélhetően a pragmatikus szellemű bővítés közepette is érvényesülő, az Uniót „európai értékközösségként”, normatív tartalmaktól sem mentes „kulturális közösségként” átélő megközelítés játszott szerepet.

¹⁰⁹ Szlovénia, Ciprus és Málta esetében nem áll ez a megállapítás.

¹¹⁰ az angol nyelvű szakirodalom „value-driven” és „utility-driven” fogalom-párjának mintájára

Már utaltunk rá, hogy Magyarország a kilencvenes évek egyik legfelkészültebb tagjelöltje volt. Ez a bővítésnek a későbbiekben érvényesülő stratégiája következtében évtizedekre elvesztette igazi jelentőségét. Magyarország mindazonáltal „biztos befutó”, átalakulási és integrációs teljesítménye jócskán felülmúlja több, ugyancsak az első körben csatlakozásra érett országét. Bulgáriával összehasonlítva nehéz lenne olyan, a gazdasági fejlettséggel, a társadalmi kohézió erejével vagy az európai gazdasági együttműködésben való részvétellel kapcsolatos mutatót találni, melyben ne foglalna el kedvezőbb pozíciót. (Sőt, e tekintetben több mutatót illetően Görögországgal is állja az összehasonlítást.¹¹¹)

Hasonló következtetésre juthatunk a magyar integrációs teljesítménynek a törökkel történő összehasonlítását követően is. Ebben az esetben külön említést érdemel a magyar piacgazdasági átalakulás lendülete: az 1989-ben még csak kezdetleges piacgazdasági intézményekkel rendelkező Magyarország bő egy évtized elmúltával – valamennyi vonatkozó nemzetközi összehasonlítást alapul véve – jócskán megelőzte Törökországot. (Amelyik legalábbis 1980 óta deklarálta a liberális piacgazdaság megteremtésén munkálkodik, s előtte sem ment keresztül a totális államosítás piacmegsemmisítő traumáján.) Különösen szembevetendő a két ország privatizációs lendületének különbsége: Magyarország később kezdett hozzá és a kilencvenes évek közepére szinte be is fejezte azt. A török privatizációs folyamat viszont a nekilendüléseknek és a nagy megtorpanásoknak csak kevés sikert hozó sorozata. Az összehasonlítás egyetlen ponton kedvező Törökországra nézve – ez azonban nem kopenhágai kritérium. Sőt, a csatlakozásnak egyáltalán nem feltétele.

Ez a pont a nemzeti vállalkozások szerepével függ össze. Törökországban a nemzeti tulajdonú, nemzeti nagyvállalkozók által ellenőrzött, de esetenként külföldi tulajdonnal erősített vállalatok általában sikerrel vették a vámkorlátok lebontásának akadályát. (Ezek a nagyvállalatok a hazai műszaki kultúra kezdetlegessége miatt fejlődésük első szakaszában szinte kivétel nélkül külföldi termékfejlesztésre és termelés-szervezési eljárásokra támaszkodtak. Emellett többévtizedes elzárttságot és belpiac-centrikusságot tudtak maguk mögött.) Nem csupán a hazai piacon tartották meg – esetleg némi gyengülést elkönnyelve – pozícióikat, de jelentős exportra is képesek voltak. Különösen figyelemreméltó, hogy

¹¹¹ L. pld. a Gruber-Lloyd mutatóval kapcsolatban a 29. oldalon közölt számokat.

ezt több termékcsoporthoz – erre elsősorban a háztartásigép, a szórakoztatóelektronika és az épületkerámia, illetve szaniter-áru szolgál példával – a multinacionális nagyvállalatok elosztási csatornáinak megkerülésével, saját csatornáikon keresztül valósították meg. Az olyan török márkanevek, mint például a Beko, a Vestel, az Arcelik, a Ege Seramik, az E.C.A. európai ismertségre tettek szert. Maguk is képesek voltak ha nem is világméretű, de legalábbis kontinentális multinacionális vállalatokká fejlődni. (Teljesen más utat követett viszont a járműipar, itt a jelentősen bővülő exportot a műszaki háttérrel adó külföldi partner juttatja piacra.)

Magyarországon az esetenként jelentős – nem csak KGST – exportra képes, saját gyártmányfejlesztéssel és sokévtizedes piacgazdasági múlttal is rendelkező nagyvállalatok is eléggé nagy számban működtek. Ezek azonban a piaci körülmények több síkon is bekövetkező, drasztikus, részben a törökországra import-liberalizációra emlékeztető változása nyomán nem voltak képesek a legjobb török vállalatokra emlékeztető, önálló piacszerzésre, illetve piacmegtartásra. A magyar gazdaság külpiacon jelenléte ezért ma jellemzően nemzetközi vállalatcsoportok ellenőrzése alatt áll. (Ez megállapítás, melynek értékelése nem tárgya dolgozatunknak.) Igaz, a magyar gazdaság a töröknél lényegesen rövidebb idő alatt vált intézményi értelemben nyitottá. A magyarországi, multinacionális-független ipari-műszaki kultúra minden ezzel kapcsolatos, Törökországhoz viszonyított korábbi helyzeti előnye sem jelentett e tekintetben segítséget.

Az Unió Magyarországról készített országjelentései is bővelkedtek irritáló, inkonzisztens, az elfogulatlan értékelés néhány alapvető követelményének meg nem felelő megállapításokban. Ez a „meg nem felelés” több ponton is tetten érhető. Így az Unió bizonyos problémák tárgyalásánál „munkahipotézisként” kezeli azt a feltételezést, hogy ezek a problémák az Unió tagországaiban nem léteznek. A jelentések erről az „erkölcsi magaslatról” tekintik át a tagjelöltek viszonyait, jóllehet ezt a „magaslati pozíciót” az Unió egésze, különösen egyes tagországai nem érdemelték ki. Ilyen problémának tekintjük a cigány(roma) kisebbség helyzetét, a korrupciót és az emberjogi problémák némelyikét. Ez egyfajta „kettős mércére” utal, amely mérce egyes, nem-gazdasági kérdésekben magasabban látszik állni a tagjelöltek, mint a tagok számára. Jól példázza ezt a több jelenlegi tagországban is megfigyelhető, valamilyen nyelvi-etnikai-vallási kisebbségi problémával összefüggő erőszak. A tagjelöltek bármelyikében a baszk, illetve északi szeparatizmushoz hasonló fizikai erőszakkal járó konfliktus alighanem a

legsúlyosabb, a csatlakozást is megkérdőjelező bírálatokhoz vezetne. Egy-egy régebbi tagország esetében viszont az Unió megtanul együtt élni a problémával.

Ugyanez a Törökországról készített jelentésekről is elmondható. Míg azonban a magyar jelentés ferdítései és inkonzisztenciái végülis nem transzformálódtak elutasító állásponttá, a török jelentés esetében éppen ez történt. (Nem állíthatjuk persze, hogy a jelentés és a jelentésírók említett fogyatékoságai miatt. A török emberjogi hiányosságokat nem az Unió találja ki. A török jelentések olvasása közben ennek ellenére nehéz elhessegetni a gondolatot: a jelentés kritikus hangvétele nem csupán a döntéselőkészítést szolgálja. Legalább annyira célja a már lényegében meghozott döntések indoklása.)

A földrajzi fekvés és az átalakulási teljesítmény közötti szoros kapcsolat kérdését több tanulmány is feldolgozta [Mygind (1994). A nagyobb nyugat-európai agglomerációk, illetve gazdasági központok közelsége szignifikánsan javítja, míg a távolságuk rontja a sikeres átalakulás esélyét, valamint az átalakulási teljesítményt. [Balcerowicz, 1995]] Mihályi következtetése szerint például a felzárkózás nem is lehet más, mint a globalizálódó világgazdaságba való integrálódás, különös tekintettel a transznacionális vállalatokkal való együttműködésre [Mihályi (2000)]

Saját, egyszerű számításaink is utalnak a viszonylag szoros, még a statisztikai bizonyítás próbáját is kiálló összefüggésre. [(Török)2001] Ez evidenciaként kezelhető. Bizonytalanság inkább annak eldöntésében van, vajon ez az összefüggés tisztán gazdaságföldrajzi alapokon nyugszik-e, azaz a csekélyebb szállítási költségeken, a rövidebb gazdasági „reakcióidőn”, vagy a fejlett régiók földrajzi közelsége áttételesen, a több generáció során létrejött fejlettebb intézmények, kooperatív értékek és fejlettebb vállalkozói kultúra jóvoltából hat. Úgy véljük, hogy ennek a tényezőnek az alapvető jelentősége a teljes jogú tagságot követően is fenn fog állni.

A periférikus helyzetű országok csoportjába csoportba sorolható legalább négy ország, Bulgária, Románia, Litvánia és Lettország. Ezekre a Görögországhoz hasonló földrajzi elszigeteltség jellemző. Ez az elszigeteltség egyebek mellett az EU legfontosabb gazdasági centrumaitól való távolságban, az ahhoz vezető szállítási útvonalak fejletlenségében, Bulgária kivételével pedig az EU bármelyik tagországával közös államhatár hiányában nyilvánul meg. Szinte valamennyi tagjelölt országról is elmondható, hogy meghatározott területeik az ország más területeihez képest periférikusak és

alulfejlettek. (Például Lengyelország, Magyarország, Szlovákia keleti körzetei.) Ez a négy ország azonban – ugyancsak Görögországhoz hasonlóan – teljes területével egyértelműen az európai perifériához sorolható. (Bulgária földrajzi fekvése ebből a szempontból – legalábbis potenciálisan – kedvezőbb, hiszen a jugoszláv helyzet normalizálódásával ismét egy nemzetközi jelentőségű, közúti közlekedési és szállítási útvonal egyik állomásává válhat. Ez az útvonal egy sor közel-keleti országot és Nyugat-Európát köti össze. Az elmúlt évtizedben azonban ezek az előnyök a Jugoszlávia ellen 1995-ig hatályban lévő embargó, a különféle háborús konfliktusok, illetve a jugoszláv közlekedési infrastruktúra nagyfokú leromlása miatt szinte egyáltalán nem érvényesültek.)

A piacgazdaságot könnyebb újjá-, mint felépíteni. Ez a tapasztalat is leszűrhető az átalakulás számaiból. Azok az országok, amelyeknek már a kommunista hatalomátvétel előtt is viszonylag fejlett iparuk és piacgazdasági intézményeik voltak, általában kedvezőbb átalakulási teljesítményt tudtak felmutatni. Egyrészt a már meglévő, majd a tervgazdasági körülmények közepette csupán módosított ipari struktúrák alkalmazkodóképessége általában nagyobb, mint a „szocialista iparosítás” zöldmezős beruházással létrehozott tervgazdasági dinoszauruszaié. (Kisebb mértékben, de érvényes ez a megállapítás a többi dél-európai ország állami közreműködéssel, esetleg erős állami védelemmel létrehozott iparára is. Ezek esetében is megfigyelhető a versenyképességi deficit.) Másrészt sokkal könnyebb a piacgazdasági intézményeket újraéleszteni egy olyan országban, amelyben ezek egyszer már megvoltak, mint egy olyanban, amelyben ezek a hagyományok úgyszólván nem is léteztek [Motyl (1997)] Ebből a szempontból Bulgária és Románia helyzete a legkedvezőtlenebb, hasonlóan Görögorszáéhoz. A periféria-országok hagyományosan erősen állami gazdaságfejlesztési gyakorlata a csatlakozás után nem folytatható, ez sokszerű versenyképességi problémákhoz vezethet. Ez történt Görögországban, s hasonló fejlemények valószínűsíthetők a két csatlakozó balkáni országban is.

(A görög, kisebb mértékben spanyol és portugál gazdasági etatizmus természetesen minőségileg különbözött a tervgazdálkodás zsákutcájába kényszerített délkelet-európai országok – Románia, Bulgária – sokkal átfogóbb gazdasági etatizmusától.) Ugyancsak izgalmas kérdés, hogy Baliotasnak az 55. oldalon idézett, a görög példa nyomán az európai uniós munkamegosztás versenyelőnyöket konzerváló hatásáról kifejtett nézetei valamilyen módon beigazolódna-e csatlakozó kelet-európai országok esetében?

A két hátrább sorolt délkelet-európai ország a hamarosan csatlakozó Magyarország számára nem sok közvetlen tanulsággal szolgálhat – legföljebb a „negatív tanulságok” némelyike érdemelhet figyelmet. Így *Bulgária esetében* a külföldi befektetések alacsony szintje és a gazdasági átalakulás vontatottsága közötti összefüggés mindenképpen negatív tanulság. Különösen az, ha hitelt adunk azoknak a véleményeknek¹¹², melyek szerint az FDI alacsony szintjét nem kizárólag a külföldi befektetők mérsékelt érdeklődése magyarázza. Különösen az átalakulás első éveiben a bolgár politikai elit is akadályozta az erre irányuló folyamatokat. Tette ezt annak reményében, hogy így a bolgár állami vagyon még olcsóbban kerülhet érdekcsoportjai birtokába. A kalkuláció azonban súlyosan tévesnek bizonyult: a külföldi befektetőktől „megóvott” állami vagyon a drámaian romló makrogazdasági környezetben gyorsan veszített értékéből.

Törökország példájából az alábbi tanulságot tartjuk a legfontosabbnak.

Törökország alapértékeikben megegyező, Európa-párti politikai elitjének folyamatos acsarkodása nem csupán koherens gazdaságpolitika kialakítását volt képes megakadályozni. Emellett meghatározó szerepe volt abban, hogy a náluk számszerűen kisebb erőt képviselő, megkérdőjelezhető európai elkötelezettséggel rendelkező politikai erők is szerephez juthattak a török integrációs folyamat esélyeinek alakításában.¹¹³

Pregnáns tanulságokkal inkább a tagjelöltből taggá váló országok szolgálhatnak kevésbé sikeres sorstársaik számára. Törökország esetében ezek érvényét és alkalmazhatóságát azonban korlátozzák a már sokat idézett kulturális-civilizációs különbségek. Bulgária esetében a „magyar út”, a „magyar integrációs pálya” a közös közelmúlt, a hasonló méret és a markánsan csak bő évtizede elváló fejlődési pálya miatt alighanem több alkalmazható tanulsággal szolgál. (Markánsan elválót mondtunk, hiszen a két ország nyugati nyitottsága már a hetvenes években is különbözött, és ez a különbség folyamatosan nőtt. A különböző nyitottság később, 1990 után a bolgár-EU, illetve a CEFTA-országok és az EU kapcsolatainak felettébb eltérő minőségévé alakult tá. Az eltérő minőség hátterében a

¹¹² Szóbeli közlések alapján

¹¹³ Így alakíthatott Necmettin Erbakan erős iszlám kötődésű Refah (Jólét) Pártja élén kormányt 1996-ban. Erbakan ténykedése – melynek katonai nyomás vetett véget – mindenképpen hátrányosan érintette a török integrációs erőfeszítéseket. A 2002. novemberében hatalomra került új, gyökereiben ugyancsak iszlám kötődésű AK-párti politikai garnitúra tevékenysége jelentős politikai fordulat esélyét hordozza magában. Értékeléséhez azonban még nem rendelkezünk megfelelő időhorizonttal.

bolgár gazdasági átalakulás kudarcai és a bolgár-EU kapcsolatoknak bolgár részről történő „ügyetlen” kezelése, illetve az EU eredendően mérsékeltébb érdeklődése állott.) Bulgária esetében sem kevés a tanulságok érvényét korlátozó tényező: elsősorban a tervgazdaság út elhagyásakor is már eltérő gazdaságszerkezet, másrészt a gazdaságföldrajzi környezet. Ez utóbbi esetében az európai gazdasági centrumoktól való távolság és az infrastrukturális összeköttetések minősége – ezt a kilencvenes évek jugoszláviai konfliktusai drámai mértékben rontották – különbözött feltűnő módon.

Önmagában is rendkívül izgalmas – ám dolgozatunkban csak érintőleges vizsgált – kérdés, vajon a bolgár átalakulás a magyarnál lényegesen vontatottabb üteméért milyen mértékben felelősek történelmi-civilizációs, földrajzi, illetve a gazdaságpolitikára szűkíthető tényezők. Ettől függ ugyanis, vajon a sikerebb átalakulást maguk mögött hagyó országok esetleges gazdaságpolitikai receptjei milyen mértékben követhetők a más civilizációs előzményekkel és versenyképességi feltételekkel rendelkező országokban – így Bulgáriában. A történelmi-földrajzi tényezők jelentősebb szerepe eredendően korlátozhatja ugyanis a sikeres gazdaságpolitika receptjeinek alkalmazási terét.

E különleges figyelmet a török csatlakozási erőfeszítések sorsa a közvetlen tanulságok szűkössége ellenére is megérdemli.

Az Uniónak az eltérő civilizációkat befogadó hajlandósága az európai fejlődés egyik döntő fontosságú elemét határozza majd meg. Ettől függ, hogy az Unió a XXI. század tízes-huszas éveiben milyen ütemű léptekkel tölti ki az európai tért. Ugyancsak meghatározza, hogy milyen merészséggel nyúl az európai határterületek bizonytalan civilizációs identitású országai csatlakozásának kérdéséhez. Ez a hajlandóság természetesen nem állandó, hanem a főbb tagországok belpolitikai dinamikáját tükrözi.

A török csatlakozás lebegtetése feltehetően ezen országok csatlakozásának is lezárja a lehetőségét. Meghaladná ugyanis a török tűrőképességet, ha egy másik országcsoporthoz is előbb lenne az Európai Unió teljes jogú tagja, mint Törökország.

A tartósan távortartott Törökország esete arra utal majd, hogy az ingadozó európai politikai elitek és közvélemény mégiscsak az Unió „értékközösségi” meghatározása felé hajlanak. (Értékközösség alatt természetesen a nem gazdasági, a legtöbb

értékhierarchiában magasabbrendűként elfogadott „immateriális”, emberjogi, szabadsággal összefüggő, méltósági, illetve sajátosan európai kulturális értékekkel meghatározott közösséget – ez a sokat idézett „Wertegemeinschaft” – értjük. A kérdés gyakorlati jelentőségére egyebek az európai alkotmány szövegezése során a „keresztény” hivatkozással kapcsolatban kiobontakozó vita élessége is utal. Kétségtelen azonban, hogy a gazdasági-pragmatikus értékek is joggal határozhatók meg értékként. Érték-státuszuk azonban csak másodlagos, az „immateriális” értékre vonatkoztatva, azok eszköz-értékeként definiálható.) A befogadott Törökország ugyanakkor egy haszonelvűbb, a gazdasági-biztonsági, jellemzően materiális eszköz-értékeknek nagyobb jelentőséget tulajdonító, az integráció pragmatikus előnyeit hangsúlyozó Európa képét vetíti elénk. Ebben az Európában a szabadsággal, az emberi jogokkal és méltósággal összefüggő, immateriális értékek viszonylagos egyértelműséggel megfogalmazott, számonkérhető minimuma ugyan normatív követelmény, de nem alapvető identifikációs kérdés. A „haszonvezérelt” bővítés Európájában értelemszerűen szűkebb mederbe terelődnek a csatlakozó országok vallási és kulturális sajátosságaival kapcsolatos viták, hiszen az Uniónak még a távoli céljai között sem szerepel a „közös értékek” jegyében homogenizálódó országokból formálódó államközösség. (A kérdés részletesebb taglalása elvezetne a jogi pozitívizmus-jogi moralizmus dilemmájához. Az előbbi felfogás¹¹⁴ szerint a racionálisan szervezett modern társadalmak működése nem kompatibilis semmilyen morális, illetve értékrend dominanciájával. Az utóbbi nézet képviselői¹¹⁵ szerint viszont a „jót és rosszat” illető alapvető egyetértés hiányában nem létezhet sikeres társadalom.)

Törökország és az Unió viszonya egyedülálló módon jelzésértékű az Unió stratégiai céljairól és eltérő civilizációkat befogadó képességéről-hajlandóságáról. Az erről alkotott hipotéziseket Törökország integrációs erőfeszítéseinek további sorsán keresztül ellenőrizhetjük. (9. Tézis)

Feltételezhető, hogy Törökország – politikai elitjének kicserélődését követően – képes lesz jelentős előrelépésre az emberjogi, így etnikai kisebbségi fogyatékoságok orvoslása terén. (Erre a politikai elitre különösen jellemző, hogy belső megosztottsága egyáltalán nem elvi-politikai ellentétek, sokkal inkább személyes konfliktusok és a klientúra érdekütközéseinek terméke.) Makrogazdasági stabilizációja pedig egy ilyen cserét

¹¹⁴ H.L.A. Hart és John Austin munkássága kíván említést

¹¹⁵ Patrick Devlin említhető

követően alighanem meglepő gyorsasággal menne végbe. Társadalmának ázsiai és bizánci, történelmi-vallási értelemben determinált, nem Európa-konform vonásait viszont ettől még aligha vetkőzné le. (Csak utalásszerűen említjük, milyen vontatott folyamat ez az egyébként keresztény, azaz az európai civilizáció egy alapintézményét illetően közös múltú és jelenű Görögországban.) Úgy véljük, hogy az európai értékek minimumának tehát Törökország meg tud majd felelni, az európai társadalmi-politikai gyakorlatba való maradéktalan belesimulása viszont mélyenrejlő civilizációs okok miatt sem lehetséges. Ez tág teret ad az Unió látszólag objektív megközelítésen nyugvó, valójában a kivárára építő Törökország-politikájának. Az európai valóságtól feltűnően különböző jegyek valamilyen mértékben mindig megtalálhatóak lesznek ezen az országon, ezek értékelése pedig tág teret hagy a döntéshozói szubjektivizmusnak. E szubjektivizmus és a belőle fakadó álláspontok megbízhatóan tájékoztatnak majd az európai döntéshozók saját értékvilágáról. Ebben az értékvilágban rejlik a válasz a török tagság jövőjéről megfogalmazott kérdésekre. E válasz pedig sokat elárul majd arról, vajon a következő évtizedek közös Európája milyen mélyen nyúlik bele az eurázsiai kontinens köztes területeibe.

IRODALOM

- Akay, Aydin Safa (2000): 20. *Yüzyili Ikinci Yarisi Türkiye-Avrupa Iliskileri*. KÖK Journal of Social & Strategic Studies. Vol. II. No.1/ 2000
- Angelov, Ivan (2001): *Costs and benefits of Bulgarian integration in the European Union*. (Bolgár nyelven készült tanulmány összefoglalójából.)www.iki.bas.bg/Cvita/angelov/index.htm
- Arday Lajos (2000): *Görögország – balkáni ország az Európai Unióban*. (A tizenötök Európpája c. gyűjteményes kötetből. Szerk.: Kiss J. László. Osiris, Budapest)
- Bagci, Hüseyin (2001): *Türk dis politikisinde 1950'li yillar*. METU Press, Ankara
- Balázs Péter (1996): *Az Európai Unió külkapcsolatai és Magyarország*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Balázs Péter(1997): *Integrációs csapdák az Európai Unió és Kelet-Európa kapcsolatában*. Közgazdasági Szemle, 1997/11
- Balázs Péter (2001): *Európai egyesülés és modernizáció*. Osiris, Budapest

- Balcerowicz, Leszek(1995): *Socialism, capitalism, transformation*. CEU Press, Budapest
- Baliotas, Velissaris (1997): *Peripherality and Integration. The Experience of Greece as a Member of the EU*. Az Eduvinet számára készült tanulmány.
- Balogh, András (1998): *Integráció és nemzeti érdek*. Kossuth, Budapest.
- Barber, Lionel (1997): EU Group Rebuffs Turkish Entry Bid. *Financial Times*, március 5.
- Barry, James (1999): *Conditional EU Bid to Turkey*. *International Herald Tribune*, december 11-12
- Berend T. Iván (- Ránki György)(1987): *Európa gazdasága a 19. században*. Gondolat, Budapest
- Bergs, Rolf (2001): *EU Regional and Cohesion Policy and Economic Integration of the Accession Countries*. Előadás a “Regional Transitions: European Regions and the Challenges of Development, Integration and Enlargement” címmel a Gdanski Egyetemen 2001. szeptember 15-18-án megrendezett konferencián.
- Bishov, Gligor(1999): *Monetary Policy & Transition in South East Europe*. Working Paper of the National Bank of Macedonia, No. 8. Nov. 1999
- Braudel, Fernand (1996): *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában*. Osiris, Budapest
- Brehier, Louis (1997): *Bizánc tündöklése és hanyatlása I-II*. Bizantológiai Intézeti Alapítvány. Budapest.
- Brzezinski, Zbigniew (1997): *The Grand Chessboard - American Primacy and Its Geostrategic Imperatives*. Basic Books, New York
- Brown, J. F. (1992): *Nationalism, Democracy and Security in the Balkans*. Dartmouth P.C. Brookfield, Vermont
- Büchschütz, Ulrich (2002): *End Note – Are Bulgarian-Macedonian relations improving?* RFE/RL Newslines Trademark kiadvány, március 6.
- Cem, Ismail(2000): *Turkey and Europe – Looking to the Future from a Historic Perspective*. *Journal of International Affairs*. Vol. V, No. 2.
- Ceviköz, Ünal (1998): *European Integration and Regional Co-operation in South-East Europe*. *Journal of International Affairs*. Vol. IV., No. 2.
- Chirot, D. (1989): *The Origins of Backwardness in Eastern Europe*. Economics and Politics from the Middle Ages Until the Early Twentieth Century. Univ. of California Press, Berkeley

- Cizre-Sakallioğlu, Ümit - Yeldan, A. Erinc (1999): *Dynamics of macroeconomic disequilibrium and inflation in Turkey: The State, Politics, And The Markets Under A Globalized Developing Economy*. Tanulmány az ankarai Bilkent Egyetem számára.
- Clark, Victoria (2001): *Why Angels Fall: A Journey Through Orthodox Europe from Byzantium to Kosovo*. St. Martin's.
- Commission of the EU Communities(2000): *2000 Regular Report on Bulgaria's Progress towards Accession*
- Commission of the EU Communities(2000): *2000 Regular Report on Turkey's Progress towards Accession*
- Commission of the EU Communities(2001): *2001 Regular Report on Bulgaria's Progress towards Accession*
- Commission of the EU Communities(2001): *2001 Regular Report on Turkey's Progress towards Accession*
- Diamandouros, P. Nikiforos (1993): *Politics and Culture in Greece, 1974-91*. (A „Greece, 1981-89: The Populist Decade” c. gyűjteményes kötetből. Szerk.: Richard Clogg, 1-25. London, Macmillan.
- Dimitrov, Vesselin(2000): *Learning to Play the Game: Bulgaria's Relations with Multilateral Organizations*
- Dimitrov, Vesselin (2000): *In Search of a Homogeneous Nation: The Assimilation of Bulgaria's Turkish Minority, 1984-1985*. Journal of Ethnopolitics and Minority Issues in Europe. 2000. dec. 23.
- Dimitras, Panayote(1996): *Image of Balkan People in the Greek Press*. Balkan Neighbours, 4. szám
- Directorate General for Agriculture (DG VI) of the EU Commission (1998): Working Document. *Agricultural situation and prospects in the Central and Eastern European Countries. Bulgaria*
- Economist Intelligence Unit (EIU) 2001-es kiadványai
- Ehrlich, Éva (1990): *The Competition among countries 1937-1986*. Eastern European Economies, 1990. Tél.
- ECRI -European Commission against Racism and Intolerance (2000): *Second Report on Greece*. Július 27.
- Eichengreen, Barry (1996): *Institutions and Economic Growth: Europe After World War II*. (Megjelent: Crafts, Nicholas és Toniolo, Gianni szerkesztette: Economic Growth in Europe since 1945. c. tanulmánykötetben)

- European Commission(2001): *Public Opinion in the Countries Applying for European Union Membership Results Summary. December.* (Directorate-General Press and Communication)
- European Economy (1995): *Annual Economic Report for 1995.* No. 59, 200-202. és 212. o.
- Eurostat (2001): News Release No. 87, 13 Aug.
- European Economy(1995): Annual Economic Report for 1995,
No. 59. 1995: 200-202, 212. old.
- Ferriman, Z. Duckett(1911): *Greece and the Greeks.* James Pott, New York
- Financial Times (1993): november 25-i száma
- Financial Times (1994): április 7-i száma
- Fukuyama, Francis (1995): *Trust.* The Free Press. New York.
- Giscard d'Estaing, Valéry (2002): *A franciák. Reflexiók egy nép sorsáról.* Európa, Budapest.
- Giannitsis, Tassos (1993): *World Market Integration - Trade Effects and Implications for Industrial and Technological Change in the Case of Greece.*(Megjelent a Psomiades, Harry és Thomadakis, Stavros szerkesztette Greece, the New Europe and the Changing International Order. Center for Byzantine and Modern Greek Studies, Queens College, City University of New York, 217-256. old.)
- Gligorov, Vladimir(1997): *Trade in the Balkans.* The Vienna Institute Monthly Report, No. 12/1997.
- Gurevics, A. J.(1974): *A középkori ember világképe.* Kossuth, Budapest
- Harrison,W.G (Rutherford T.F. – Tarr D.G.)(1996/1): *Economic Implications for Turkey of a Customs Union with the European Union.* European Economic Review, szeptember 25.
- Harrison,W.G - (Rutherford T.F. – Tarr D.G.)(1996/2): *Turkey's CU with the EU.* World Bank Staff paper No. 1599.
- Hartler, Christian - (Laird, Sam) (1999): *The EU model and Turkey: a Case for Thanksgiving.* WTO Trade Policy Review Division Staff Working Paper, TPRD-99-1, June
- Heper, Metin (- Öncü, Ayse – Kramer, Heinz) (1993): *Turkey and the West: Changing Political and Cultural Identities.* I.B. Tauris and Co., London
- Heritage Foundation (2001): 2001 Country Report, Greece
- Howe, Marvine(2000): *Turkey Today - A Nation Divided over Islam's Revival.* Boulder, CO,
- Huntington, Samuel (1996): *The Clash of Civilizations.* Simon & Schuster, New York.
- Huntington, Samuel (1999): *Cultures in the 21st Century - Conflicts and Convergences*

- (Beszéd a Colorado College's 125 éves fennállásának alkalmából rendezett szimpóziumon. Boulder, Colorado, 1999. február 4.)
- Hürriyet (2002)]: ~ március 27-i számából
- Istituto Affari Internazionali (1999): *Regional Cooperation & Reconstruction in South Eastern Europe*. Conference Report, 1999. október
- Ivanov, Andrey (1998): *Bulgarian People's Aspirations*. UNDP tanulmány. Arges, Sofia.
- Judt, Tony (1996): *A Grand Illusion? An Essay on Europe*. Hill & Wang, New York
- Kaplan, Robert (1994): *Balkan Ghosts*. Vintage Books, New York
- Kennedy, Paul (1989): *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000*, Vintage Books, New York
- Kentel, Ferhat (1996): *Perception of Balkan neighbours in the Turkish press*. Balkan Neighbours, 4. szám
- Kissinger, Henry(1996): *Diplomácia*. Panem-McGraw-Hill-Grafo, Budapest
- Kramer, Heinz (2000): *A Changing Turkey: The Challenge to Europe and the United States*. Brookings, Washington, D.C
- Kramer, Heinz (- Öncü, Ayse - Heper, Metin)(1993): *Turkey and the West: Changing Political and Cultural Identities*. I.B. Tauris and Co., London
- Kushner, David (1997): *Self-Perception and Identity in Contemporary Turkey*. Journal of Contemporary History 32. sz. (1997/4). 219-233. o.
- Laird, Sam – (Hartler, Christian) (1999): *The EU model and Turkey: a Case for Thanksgiving*. WTO Trade Policy Review Division Staff Working Paper, TPRD-99-1, June
- Macedonian Scientific Institute (2000): *Macedonia in the Bulgarian and International Press*. News Bulletin No. 5.
- Maddison, Angus (1995): *Monitoring World Economy*. OECD Development Studies, Paris
- Man, G.(2000): *Az ortodox törésvonal*. Háttér, Budapest
- Mihályi, Péter (2000): *Privatizáció és globalizáció, avagy az anti-equilibrium újrafelfedezése*. Közgazdasági Szemle, 2000/11.
- Minassian, Garabed - Totev, Stoyan (1996): *The Bulgarian Economy in Transition*. Eastern European Economies. 5-6/1996
- Moschonas, Andreas (1997): *European Integration and Prospects of Modernization in Greece*. Journal of Modern Greek Studies Vol. 15.2/1997. 325.o.
- Motyl, A. (1997): *Nations in transit*. New York, Freedom House,

- Mungiu-Pippidi, A.(1998) : *The ruler and the patriarch: the Romanian Eastern Orthodox Church in transition*. East European Constitutional Review, 1998/2.
- Mygind, N. (1994).: *Societies in transition*. Institute of Economics, Copenhagen Business School,
- Loewendahl, Henry - Loewendahl, Ebru (2000): *Turkey's performance in attracting foreign direct investment. Implications of EU enlargement*. Working Doc. No. 157. Center of European Studies, Paris
- Nagy András(1999): *A dél-európai országok európai integrációja és annak tanulságai*. Közgazdasági Szemle, 1999/2-3.
- Neyzi, Leyla (2002): *Sabbateanism, National Identity and Subjectivity in Turkey*. Cambridge Comparative Studies in Sociology and History. Vol. 44. No.1/2002
- Newhouse, John (1997): *Europe Adrift*. Pantheon Books, New York
- Organization for Economic Co-operation and Development (1999): *The Employment Outlook*, June 1999. Paris.
- OSCE HCNM(2000): Report on the Situation of Roma and Sinti in the OSCE Area, April 2000
- Ostrogorsky, Georg (2001): *A bizánci állam története*. Osiris, Budapest.
- Öncü, Ayse (- Heper, Metin - Kramer, Heinz)(1993): *Turkey and the West: Changing: Changing Political and Cultural Identities*. I.B. Tauris and Co., London
- Panagiotopoulou, Roy(1997): *Greeks in Europe. Antinomies in National Identities* Journal of Modern Greek Studies 1997/2, 349-370
- Poulton, H. (1995): *Who are the Macedonians?* Hurst and Company, London
- Probáld Ferenc (szerk.)(2000): *Európa regionális földrajza*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest
- Ránki György (- Berend T. Iván)(1987): *Európa gazdasága a 19. században*. Gondolat, Budapest
- Rathmann János (1988): *Idegen szavak a filozófiában*. Kossuth, Budapest
- Rosaliev, Yuri (1994): *Market Transformation in Turkey: A Case Study on the Near-East*. (Transition to a Market Economy at the End of the 20th Century. Szerk.: Berend T. Iván. Südosteuropa Gesellschaft, München)
- Roudometof, Victor(1996): *Nationalism and Identity Politics in the Balkans: Greece and the Macedonian Question*. Journal of Modern Greek Studies, 14(2), 253-301.o.
- Rutherford T.F. (Harrison,W.G – Tarr D.G.) (1996): *Economic Implications for Turkey of a Customs Union with the European Union*. European Economic Review, szeptember 25.

- Sachs, Jeffrey – Warner, Andrew(1995): *Economic Reform and the Process of Global Integration*. Brookings Papers on Economic Activity/1. 1-118. o.
- Solana, Javier (2001): *Európai bővítés – lehetőség vagy fenyegetés?* (Beszéd az utrechti városházán. 2001. június 19.)
- Stoianovich, T.(1994): *Balkan worlds*. M. E. Sharpe, Armonk, New York
- Tarr D.G. (Rutherford T.F. - Harrison,W.G) (1996): *Economic Implications for Turkey of a Customs Union with the European Union*. European Economic Review, szeptember 25.
- Todorova, Maria(1997): *Imagining the Balkans*. Oxford University Press, New York
- Totev, Stoyan - Minassian, Garabed (1996): *The Bulgarian Economy in Transition*. Eastern European Economies. 5-6/1996
- Török Attila (1999): *A kurd szeparatizmus és Törökország*. Új Honvédségi Szemle, 9. szám
- Török Attila (2001): *Ex uno plura*. Etikai szocializáció és átalakulási teljesítmény Kelet-Európában.Valóság 2001/4.
- Török Attila (2002): *Tanulmány a török vállalattámogatás rendszeréről a hazai (nagy) vállalkozások helyzetét értékelő és stratégiát megalapozó kutatás nemzetközi blokkja számára* (MTA VKI, Budapest, 2002. június)
- Tsoukalis, Loukas(1999): *Greece – Like Any Other European Country? The National Interest*. Washington D.C., Tavasz.
- Twigger, Robert (1998): *GDP per capita in OECD countries*. House of Commons Research Paper 98/64, június 4.
- UNCTAD Handbook of International Trade and Development Statistics (1989)(1995)
- University of Pennsylvania, Center for International Comparisons adatsorai(www.ssc.upenn)
- Urwin, Derek W.(1999): *A közös Európa*. Corvina, Budapest
- US Department of Trade (2001): *Trade Barriers Report*. (www.usdtr.gov)
- Vivian, Herbert(1904): *The Servian Tragedy, with some Impressions on Macedonia*.Grant Richards, London
- Wallerstein, Immanuel (1983): *A modern világgazdasági rendszer kialakulása*. Gondolat, Budapest.
- Weber, Max (1995): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Cserépfalvi, Budapest. Westview Press.
- Wiedemann, Paul(1981): *Economic Reform in Bulgaria*. Eastern European Economies, 1981. ősz
- WIIW (2002): *FDI in SEE in Early 2000s*. Study Commissioned by the Austrian Min. of Labour. Készítette: Hunya Gábor

Wolff, Robert Lee (1956): *The Balkans in Our Times*. Harvard University Press, Cambridge, MA

World Bank (2001): *Bulgaria/Greece/Turkey at a Glance*. Washington, május 5.

Yeldan, A. Erine Cizre-Sakallioglu, Ümit (1999): *Dynamics of macroeconomic disequilibrium and inflation in Turkey: The State, Politics, and the Markets under a Globalized Developing Economy*. Tanulmány az ankarai Bilkent Egyetem számára.

Yilmaz, Kamil(2001): *Political Elites and the Delay in Stabilization*. Tanulmány, Koc Egyetem, Istanbul

Zaharidis, Yiannis (2002): *Deep Integration in the EU-Turkey CU. A Preliminary Analysis based on GTAB model*. A DESG 2002. április 18-20. közötti, a Nottingham University által rendezett konferenciájára készített tanulmány

Az Európai Unió és Délkelet-Európa. Adottságok, lehetőségek és stratégiák: Bulgária, Görögország és Törökország gazdasági fejlődése és felzárkózási teljesítménye az európai integráció tükrében

Török Attila Phd disszertációja. 2004. március

(Összefoglaló)

A három vizsgált ország európai integrációjának tanulmányozása fontos következtetések forrása lehet. Ezek a következtetések a gazdasági fejlődés és a társadalmi intézmények, a geopolitikai tényezők és a szocio-kulturális tényezők összefüggéseivel kapcsolatosak. A három ország összehasonlító szemléletű elemzése ugyanakkor nem mentes azoktól a módszertani nehézségektől, melyek elsősorban európai integrációjuk nem jelentéktelen fázis-különbségéből erednek.

A disszertáció kísérletet tesz a nyugat-európai és a délkelet-európai társadalmak érték-hierarchiájának összehasonlítására. A feltárt különbségek különféle szocio-kulturális tényezőkre vezethetők vissza, mely tényezők döntő szerepet az Európai Unió alapvető értékeinek a csatlakozó országok e csoportján belüli elfogadásában. Az EU alapvető értékei ugyanakkor az integráció jelenleg központi súlyú, nyugati keresztény társadalmainak az értékvilágából vezethetők le. Az EU döntéshozóinak a "pragmatikus" és az "értékvezérelt" bővítési koncepciók mentén kirajzolódó megosztottsága pedig az egyéni érték-hierarchiák különbségére vezethető vissza. A török csatlakozás elméleti lehetősége előtt utat nyitó helsinki csúcstalálkozó a pragmatikus megközelítés előtérbe kerülését jelezte. Az elemzés kitér a meghatározó súlyú EU-tagországoknak a török csatlakozással kapcsolatos álláspontjában felfedezhető különbségekre. Hasonlóan markáns különbségek nem fedezhetők föl a Bulgáriával kapcsolatos álláspontokban. A török teljes jogú tagságot támogató mediterrán országok közvetlen mezőgazdasági érdekeik ellenében teszik ezt. Török szempontból kedvező pozíciójuk az Unió majdani, észak-nyugati befolyási egyensúlyával összefüggő szempontokra vezethető vissza. Ez a polarizáció Bulgária esetében nem fedezhető föl, a francia-olasz támogatás a román-bolgár csatlakozási törekvések blokkosításával magyarázható.

Az elemzés kitér arra, miként akadályozta a török integrációs törekvéseket politikai elitjének eddigi képtelensége a gazdaság és a politikai kultúra mélyreható reformjára. A török gazdaság makrogazdasági instabilitása ugyancsak ennek a következménye. Olyan jelenség ez, amelyik az egyébként esetleg nehezen értelmezhető „civilizációs különbségek” valós tartalmával szembeesítheti a bővítési folyamat döntéshozóit. Figyelemreméltó a Törökországnak nyújtott pénzügyi támogatások alacsony színvonala. Ez jelzésértékű az ország teljes jogú tagságával kapcsolatos, értékfüggő negatív attitűdök vonatkozásában, a pénzügyi támogatások szintje ugyanis jellemzően követi az EU-nak egy-egy országgal kapcsolatos elkötelezettségét. A Törökországnak juttatott pénzügyi támogatások alacsony szintjét jelzésértékűnek tekintjük a török teljes jogú tagsággal kapcsolatos EU álláspontot illetően. Ezek mértéke ugyanis szoros egybeesést mutat az Uniónak az egyes országokkal kapcsolatos elkötelezettségével. E megközelítés jelentőségét árnyalja, hogy a délkelet-európai tagjelöltek esetében a teljes jogú tagság előnyeinek racionális-kalkulatív, így a költségvetési kapcsolatokra korlátozódó mérlegelése kevésbé kielégítő, mint a többi tagjelölt országban. A görög felzárkózási erőfeszítések másfél évtizedes kudarca fontos figyelmeztetést hordoz. Eszerint az intézményi-gazdaságszerkezeti feltételek hiányában a teljes jogú tagságnak és a jelentős uniós erőforrások átengedésének kombinációja sem feltétlen garancia az Unió fejlettebb országai gazdasági teljesítményének közelítésére. A kevésbé fejlett, periféria-országok versenyképességi és strukturális problémái a csatlakozás után ugyanis újult erővel törnek a felszínre.

The European Union and South-Eastern Europe. Faculties, Potentialities and Strategies: the Economic Development and Catch-Up Performance of Bulgaria, Greece and Turkey in View of European Integration
(An Extract)

Phd Dissertation, March 2004

The dissertation explores problems, some of them not easily accessible to economic analysis relating to the European integration of three South-East European countries. The questions of

- the general level of development and economic potential of the three countries
- the openness of the three economies, including the organic nature of their EU-relations
- regional conflicts influencing the process of European integration
- regional co-operation as an alternative to EU-integration
- integration maturity and the level of development of institutions of the three countries

are examined against the process of the South-East expansion of the European Union.